

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

Professor <i>Nils-Arvid Bringéus</i> , Lund: Sigfrid Svensson och tidskriften <i>Rig</i>	1	Kaarlo Wirilander: Herrskapsfolk. Anmäld av docent <i>Mats Hellspång</i> , Stockholm	27
<i>UPPSATS</i>		Gertrud Grenander Nyberg: Lanthemmens prydnadssöm. Anmäld av antikvarie <i>Britta Hammar</i> , Lund	28
Professor <i>Axel Grandell</i> , Åbo: Om skårskrifter Notch writing	7 15	Peter Burke: Folklig kultur i Europa 1500–1800. Anmäld av <i>Mats Hellspång</i>	29
<i>ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR</i>		Boel Almquist: Jämtlands medeltida kyrkor. Anmäld av fil. lic <i>Maj Nodermann</i> , Stockholm	30
Fil. dr <i>Inger Lövkrona</i> , Lund: En avhandling om Jon Blund	16	Nils-Gustaf Stahre m. fl.: Stockholms gatunamn. Anmäld av professor <i>Mats Rehnberg</i> , Stockholm	31
Fil. dr <i>Sören Jansson</i> , Uppsala: Samhällsplaneringens lokala villkor	23		

RIG · ÅRGÅNG 68 · HÄFTE 1

1985

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Generaldirektör *Gunnar Petri*
Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Nils-Arvid Bringéus*
Docent *Mats Hellspong*, Rigs redaktör
Docent *Elisabet Hidemark*
Intendent *Hans Medelius*
Ansvarig utgivare: Docent *Elisabet Hidemark*

Redaktionens adress: Docent *Mats Hellspong*, Institutet för
folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm. Telefon 08/22 41 20

Års- och prenumerationsavgift 50:—
Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1985

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Sigfrid Svensson och tidskriften Rig

Av Nils-Arvid Bringéus

När Föreningen för svensk kulturhistoria år 1949 (från och med trettioandra årgången) började utge tidskriften Rig "i samarbete med Nordiska museet och Folklivsarkivet" hade detta flera skäl. I början av 1940-talet var Rig en "hotad kulturtidskrift" för att citera en ledarrubrik i Stockholmstidningen (20/10 1942). En utväg att säkra tidskriftens framtid var att anknyta den till en etablerad kulturhistorisk institution. Nordiska museet utgjorde redan de facto basen för tidskriften, eftersom såväl redaktören Sune Ambrosiani som flera av föreningens leda-

möter hade sin verksamhet där. I och med att ämnet folkminnesforskning vid Lunds universitet vid mitten av 1940-talet omvandlades till "Nordisk och jämförande folklivsforskning" öppnades möjligheten till ytterligare en förankring av tidskriften. Genom samarbetet med Nordiska museet och Folklivsarkivet i Lund har tidskriften kunnat leva upp till ambitionen som riksorgan för kulturhistoria i vårt land.

Den personliga förutsättningen för samarbetet med Folklivsarkivet var att den nye innehavaren av lärostolen i

Lund, Sigfrid Svensson, sedan länge inte bara varit knuten till Nordiska museet utan också till Föreningen för svensk kulturhistoria och tidskriften *Rig*. Han invaldes i styrelsen 1933 och var från 1934 dess sekreterare. Men redan år 1926 hade han debuterat i *Rig* med uppsatsen "Den skånska fastlagsleken 'Ta ringarna'". Under nära ett kvarts sekel (1958–1982) var Sigfrid Svensson verkställande redaktör för *Rig*. När hans sista uppsats publicerades i fjärde häftet av *Rig* i fjol hade han varit medarbetare i tidskriften under en tidsrymd av inte mindre än 58 år. Han avled den 14 augusti 1984, 83 år gammal.

I debutuppsatsen i *Rig* tar Sigfrid Svensson sin utgångspunkt i ett föremål, en s. k. "preussare", som använts vid en känd skånsk fastlagslek. Upptakten är karakteristisk både för författaren och för den samtida folklivsforskningen som var "the study of the concrete". Även om föremålet ifråga var unikt i sitt slag visade författaren snabbt att fastlagsleken hade motsvarigheter i sydvästra Skåne och på kontinenten. Det är folklivsforskningens jämförande perspektiv som här träder fram. Men han pekar också på paralleller till utbredningsområdet och inordnar därmed kulturelementet i ett sammanhang. Redan i denna uppsats möter termen "bygd" och i realiteten även "yttervärld", två nyckelbegrepp i Sigfrid Svenssons fortsatta forskning. Samtidigt visar han att den folkliga ryttrarövningen hade sin förebild i hovens och adelns ringränning. Bakom den rumsliga utbredningen fanns det en social spridning.

Rig-uppsatsen 1926 är karakteristisk för författaren även ur andra synpunkter. Den är kort, pregnant, välskriven och utan större tyngande vetenskaplig appa-

rat. Undersökningen hade kunnat fördjupas i olika avseenden – vilket Leopold Kretzenbachers senare studier visar – men för Sveriges vidkommande hade Sigfrid Svensson redan sagt det väsentliga.

Uppsatsens skånska förankring var ingen tillfällighet. Men det var inte i Nicolovius nyhetspräglade Skytts härad utan i Bruzelius konservativa Ingelstads härad som Sigfrid Svensson hade sin hembygd. När han gav ut Bruzelius "Allmogelifvet i Ingelstads härad i Skåne" i ny upplaga var detta indirekt en gård av tacksamhet mot den gamle Ystadsrektorn, som lyft fram den rika och ålderdomligt präglade folkulturen i sydöstra Skåne. Vid professorsinstallationen i Lund 1947 tog han på nytt fram Bruzelius bild av Ingelstadsbruden Ingrid Månsdotter. Men nu hade hennes silversmycken satts in i sitt sammanhang och fått sin historiska förklaring.

Installationsföreläsningen, tryckt i *Rig* 1948, visar Sigfrid Svenssons forskning vid sin höjdpunkt. När han lämnade Stockholm och Nordiska museet för Lund och Folklivsarkivet hade han egentligen fullbordat sin nydanande vetenskapliga insats. Stockholmsåren var arbetsamma, fruktbara och lyckliga. I Lund skulle han utveckla nya talanger som institutionschef, dekanus, akademisk lärare och nationsinspektör. Om han inte själv fick möjligheter att fortsätta sin forskning i den utsträckning han drömt om fick han i stället fostra en ny forskar- och museimannageneration. Som redaktör för *Rig* bibehöll han även under emeritusåren kontakten med yngre etnologer och höll sig ständigt à jour med pågående forskning i Norden och på kontinenten.

Studiet av de folkliga sederna, som uppsatsen i *Rig* är ett exempel på, hade

fått ett uppsving genom Martin P:n Nilssons "Årets folkliga fester", vars första upplaga utkom 1915. Det gemensamma bondeursprunget och sinnet för realiteter bidrog även till banden med Martin Nilsson. Men också Svenssons egen lärare, Carl Wilhelm von Sydow var en rationellt tänkande forskare efter avskedet från de Mannhardt-Frazerska teorierna. Trots de begränsade förhållandena måste 1920-talets Lund ha varit en stimulerande miljö för unga folkminnesforskare. Tidskriften "Folkminnen och folktankar" stod öppen också för studenterna och där hade Sigfrid Svensson redan år 1922 publicerat sitt första opus "Folksägner om de underjordiska", ett ämne som han senare skulle återvända till.

I Lund erbjöds Sigfrid Svensson en tjänst hos Karlin på Kulturen och hade rimligen även blivit dennes efterträdare om han tackat ja. Men dragningskraften från studiekamraten Gösta Berg var starkare och ännu utan avlagd fil. kand.-examen hade Sigfrid Svensson hösten 1924 blivit amanuens vid Nordiska museet och Skansen.

Redan 1923 hade Svensson publicerat en studie om "Spis och ugn i de gamla blekingska allmogehusen" (Blekingebygder) och det var uppenbarligen denna studie som övertygade Sigurd Erixon då han valde sin nye medarbetare. Som avhandlingsämne hade Sigfrid Svensson tänkt sig de skånska byordningarna, men eftersom dessa låg inom Erixons intressesfär beslöt han i stället att skriva om Skånes folkdräkter. Basmaterial utgjordes av bouppteckningar, som aldrig tidigare utnyttjats som etnologiskt källmaterial. Studiet av folkdräkterna ledde bl. a. Sigfrid Svensson in på frågan om de centrala ingripandenas betydelse. I *Rig* 1934

– året före disputationen – publicerade han studien "Sockenstämmor om kläddräkt 1778". Han behandlar här ett problemområde som senare skulle utvecklas av hans främsta efterföljare som dräktforskare, Anna-Maja Nylén.

1930-talet var ett händelserikt årtionde inom såväl svensk som internationell etnologi. Ett socialt tänkande var på väg och Sigurd Erixon, som hade öppet sinne för tidens strömningar, presenterade i sin bok "Svenskt folkliv" år 1938 ett nytt program för den etnologiska forskningen. Erixon hade som vi sett tidigt intresserat sig för den sociala organisationen i de svenska landsbygdssamhällena och han krävde nu "en omfattande nyorientering med hänsyn till människostudiet". Men Erixon strävade samtidigt att föra etnologin till de exakta vetenskapernas område.

Sigfrid Svensson betraktade detta som en provokation och i *Rig* 1939 tog han upp debatten i en artikel med rubriken "Vad är nordisk etnologi". I all sin korthet avslöjar den Svenssons bestämda uppfattning. Han inser det akademiska behovet av en teoretisk formulering av principer och metoder liksom av en avgränsning i förhållande till andra vetenskaper, men: "Folklivsforskningen har i Sverige till skillnad från i allmänhet i utlandet icke vuxit upp vid högskolor och universitet utan vid museerna. Därigenom har ämnet fått behålla sin friska kontakt med praktiska arbetsuppgifter och aktuellt insamlingsarbete och även kommit ifrån åtskillig teoretisk barlast, som allt akademiskt synes ha svårt att undgå." Svensson skattade Sigurd Erixons föregående konkreta forskning vida högre än hans programmatiska uttalanden. Med facit i hand kan man väl säga att nyorienteringen kom, fast inte genom

förmedling av sociologin, utan genom socialantropologin, inte genom exakta mätmetoder, utan genom förfinade intervju- och observationsmetoder.

Det står inte fullt klart för mig, om Sigfrid Svensson redan vid denna tid själv börjat fundera på en akademisk karriär. Han hade i varje fall intresse för den akademiska utbildningens framtida inriktning (jfr Svenssons osignerade artikel i Rig 1940). Doktorsavhandlingen 1935 hade visserligen belönats med Cum laude, men varken Sigfrid Svensson eller Gösta Berg blev docenter vid Stockholms högskola, utan fortsatte sin forskning inom det lärda verk som Nordiska museet vid denna tid utgjorde. En museiman plottrar lätt bort sin kunskap i årsboksartiklar. Klokt nog samlade Sigfrid Svensson en serie sakligt skilda studier i en volym i Nordiska museets Handlingar under rubriken "Bygd och yttervärld. Studier över förhållandet mellan nyheter och tradition" (1942). Tematiskt anknyter han till sin tidigare sed- och dräktforskning men kommer även in på så skilda ämnen som kalender- och byggnadsforskning. Denna bredd som likaväl kunnat uppfattas som splittring gav i själva verket ökad tyngd åt framställningen, eftersom de olika studierna hade samma fokus. Mest berömd blev studien "Svart och vit konfirmationsdräkt" där Sigfrid Svensson för fram studiet av nyhetsspridningen ända till samtiden. Principiellt viktigast är likväl kapitlet om byggnadsnyheter i en Hälsingesocken. Författaren diskuterar här olika variablers roll för introduktionen av bruket att rödfärga bondgårdarna. Torsten Hägerstrand har omvittnat att denna studie öppnade hans ögon för innovationsproblematiken. Så här i efterhand kan det te

sig enkelt nog, men det är som bekant de basala faktorerna som har den största genombrytningskraften i olika forskningssammanhang.

Problematiken bakom "Bygd och yttervärld" sammanfattades aldrig i någon teoretisk slutdiskussion men ledde vidare till det forskningsprojekt som Sigfrid Svensson tog upp vid Folklivsarkivet under rubriken "När den nya tiden kom till bygden". I själva verket var det snarare frågan om *hur* den nya tiden kom till bygden. Vilka mekanismer befrämjade, respektive stävjade nyhetsaccepteringen? För Svensson blev sambandet med högkonjunkturerna på 1500-, 1850- och 1870-talet avgörande. Själva forskningsprogrammet finns *in nuce* i uppsatsen "Gammal bondetradition och ny tid" (1939). En exempelstudie är "Danskt och skånskt" i Rig 1958, där Svensson i förlängningen av Sigurd Erixons tidigare "kontakt"-uppsatser visar att många av kulturskillnaderna bottenar i förhållanden som går långt bakom freden i Roskilde. Redan tidigt var Skåne ett reliktområde i förhållande till det övriga Danmark. I andra uppsatser vidgar han jämförelserna till att omfatta Skåne-Halland och Skåne-Småland (uppsatsen om halslåset i Rig 1969).

Sigfrid Svensson såg i Rig även ett organ för diskussion av kulturpolitiska frågor. År 1941 skrev han om folkkulturkunskap som undervisningsämne i folkskoleseminarierna, 1943 om folkminnesinsamlingens läge inför 1943 års riksdag. I Rig 1949 diskuterar han hembygdsundervisningen i den nya skolformen, 1961 folklivsforskningens meritvärde för skoltjänst, 1973 behovet av ökade anslag till museerna, för att nämna några exempel. Redan tidigt hade Sigfrid Svensson med-

verket på dagspressens kultursidor, framförallt i Stockholmstidningen. Alltifrån studentåren hade han därtill varit politiskt medveten – han betecknade sig själv på äldre dagar som "gråsosse" – samtidigt som han såg med kritiska blickar på översitteri och förmynderskap inom de egna leden.

Sin främsta insats i *Rig* har Sigfrid Svensson otvivelaktigt gjort som granskare av kulturhistorisk och etnologisk forskning. Från att ha recenserat *Rig* i dagspressen (1933) och i Studiekamraten (1934) blev han under många år jämsides med Gösta Berg den främste recensenten i *Rig*. Från 1972 utvidgade han sin regelbundna recensionsverksamhet att även omfatta tidskriften *Ethnologia Scandinavica*.

"Kärlek till klarhet och realism blev livet igenom utmärkande både för recensentens person och för hennes författarskap", skriver Sigfrid Svensson i en artikel i *Rig* 1977 om "Anna-Maja Nylén som recensent". Samma ord kan med lika rätt tillämpas på Sigfrid Svensson själv. Han hade en otrolig förmåga att snabbt få grepp om och sammanfatta ledande tankegångar och göra dem begripliga för läsaren. Inte minst vårdade han sig om avdelningen "Korta boknotiser" genom koncentrerade presentationer. Några av recensionerna hade sin bakgrund i uppdrag som opponent vid doktorsdisputationer. Det gäller hans granskning av Karin Danvers avhandling om folktraditioner kring vårdagjämningen (*Rig* 1943), Julius Ejdestams avhandling om årseldarna (*Rig* 1944), Anna-Maja Nyléns avhandling om dräktskicket i Vingåker (*Rig* 1947), Börje Hanssens avhandling om Österlen (*Rig* 1953), m. fl.

Om man i den strida floden av recen-

sioner i *Rig* av Sigfrid Svenssons hand skall utvälja några ämnesområden så är det naturligt att tänka på folkkonsten, som utgjorde ett av hans specialområden, fast han publicerat sina egna studier här om på annat håll. Han följde såväl forskningen inom dalmåleriet som inom det sydsvenska bonadsmåleriet likaväl som studier rörande möbelmåleri. Han bidrog även till att skänka ökad uppmärksamhet åt arbeten av sina egna elever, men betydelsefullast var kanske ändå att han nära följde den etnologiska och folkloristiska forskningen på tyskspråkigt område. Det första exemplet är granskningen av Richard Weiss "Volkskunde der Schweiz", som utkom 1946 (*Rig* 1949). Det var naturligt att den nyutträdde Lundaprofessorn själv kände behov av att ta ställning till detta verk, som innebar ett paradigmskifte inom den tyskspråkiga etnologin efter andra världskriget. Svensson hade själv sommaren 1947 tillsammans med kyrkohistorikern och vännen Hilding Pleijel studerat folkkulturen i Schweiz på ort och ställe. Weiss var, så vitt jag kan minnas, också den förste gästföreläsare från kontinenten som Sigfrid Svensson inbjöd till Lund. Men detta hindrade inte en viss kritisk hållning till funktionalismen och nutidsorienteringen i Weiss arbete. Svensson såg säkerligen häri en glidning från studiet av de kulturella yttringarna och artefakterna mot ett mera lösligt kulturstudium.

År 1960 recenserade Sigfrid Svensson *Atlas der schweizerischen Volkskunde* i *Rig* och i samma årgång presenterade han "Ett sekels ideologi i tyskspråkig folklivsforskning". I takt med studenternas försämrade kunskaper i tyska språket har översikten av detta slag blivit allt viktigare. Bland tyska forskare som Svens-

son recenserat märks Wolfgang Jacobeit, Ingeborg Weber-Kellermann, Hermann Bausinger och Günter Wiegelmann. Den senare är f. ö. den tyske forskare som tagit starkast intryck av Sigfrid Svenssons forskning och som även ombesörjt att hans etnologiska introduktionsbok blivit tillgänglig i tysk språkdräkt (*Einführung in die Europäische Ethnologie, Meisenheim am Glan 1973*).

Sigfrid Svensson avstod från att publicera minnen från sin egen barndom, trots att han i serien "Skrifter från Folklivsarkivet i Lund" själv utgav en rad memoarer. Under sina sista år gladde han dock en yngre studentgeneration både i Lund, Göteborg, Umeå och Stockholm med att berätta om ämnets utveckling, sådan han själv upplevt den både som observatör och som deltagare. Det är inte minst Sigfrid Svenssons förtjänst att "integrationslinjen" kommit att prägla den svenska etnologiutbildningen till skillnad från vad fallet är i grannländerna, men i likhet med förhållandena på kontinenten. Sigfrid Svensson tyckte inte om att i onödan bruka främmande ord, men "holism" var ett kännetecknande drag för hela hans forskning. Liksom sina generationskamrater Åke Campbell, John Granlund och Albert Eskeröd rörde han sig lika säkert på folkloristikens fält som inom den materiella folkkulturens.

Vidden i Sigfrid Svenssons forskning har sin motsvarighet i vidsynen i hans personliga blickfält. Även om han gärna försvarade egna tidigare intagna positioner fanns det ingen rigiditet i hans hållningar. Han var öppen för nya strömningar samtidigt som han kunde vara kritisk mot eftersägare, även om de följde i hans egna spår.

Rig var bara en bland flera kanaler för Sigfrid Svenssons vetenskapliga verksamhet, men särskilt under de prövosamma emeritusåren, då han av personliga skäl måste avbryta den direkta kontakten med sina kollegor och tidigare studenter, blev Rig hans skötebarn. Han granskade inte bara korrekturen till varje artikel utan svarade själv för måttsättning av bilder och för ombrytningsklistring. Framförallt vinnlade han sig om en punktlig utgivning av varje häfte.

Det var Sigfrid Svensson själv som en gång skrev den ovannämnda ledarartikeln om Rig som en "hotad kulturtidskrift". Genom sitt testamente har han sört för att Rig skall kunna undgå framtida ekonomiska kriser och förbli ett organ inte bara för svensk utan också för lundensisk forskning. Att etnologin var en kulturhistorisk vetenskap var för Sigfrid Svensson en självklarhet. Det kulturanalytiska betraktelsesättet som anses vara utmärkande för lundensisk etnologi har sina rötter i Sigfrid Svenssons forskning.

Om skårskrifter

Av Axel Grandell

Begreppsutredning

Skrift är konsten att med tekniska hjälpmedel återge det talade ordet, så att det kan uppfattas av ögat.

Varje *skriftform* består av två komponenter: *metod* och *teknik*. Den förstnämnda är sättet att återge det talade ordet, den sistnämnda innefattar de tekniska hjälpmedlen härför.

Metoden är tecken; alla skriftformer består av *skrifttecken*. Även bilder, avsedda som skrift är tecken, varför det är oegentligt att tala om bildskrift.

Skrifttecknen är av två slag: *begreppstecken* och *ljudtecken*. Kinesernas skrift — för att nämna ett exempel — är en begreppsteckenskrift, de flesta andra är ljudteckenskrifter.

Som ljudtecken hade man ursprungligen tecken för varje ord, senare för varje stavelse och slutligen för varje bokstav. Bokstäverna ordnade i en viss följd, kallad *alfabet*, utgör sista fasen i metodutvecklingen.

För återgivande av skrifttecknen har det för människan gällt att finna dels lämpligt material, på vilket tecknen kunde anbringas, dels lämpliga instrument för anbringandet. *Skrivmaterialet* och *skrivinstrumentet* bildar tillsammans varje skriftforms *skrivmedel*, som alltså anger

skrifttekniken.

Vid skapandet av en skrift har i några fall metoden varit det primära, som sedan har tvingat fram de lämpligaste tekniska hjälpmedlen, i andra fall har förhållandet varit det motsatta. I de förstnämnda fallen har resultaten blivit *metodbundna* skrifter, i de senare fallen *teknikbundna* sådana.

Beträffande teknikens utveckling kan vi i detta sammanhang förbigå allt annat och stanna vid *träet* och *kniven* som skrivmedel. Fastän papperet uppfanns av kineserna med säker dokumentation år 105 e. Kr., spred sig kunskapen om dess tillverkning mycket långsamt. Pergamentet åter var för dyrt för användning i dagligt bruk. I själva verket var det en rätt lång epok i mänsklighetens historia, under vilken man var tvungen att ty sig till trä och kniv på alla områden, där vi nu använder papper och penna.

För att med lätthet kunna skära in ett tecken i trä, måste tecknet bestå av skåror, som skärs antingen vertikalt eller diaganolt i förhållande till träets längdriktning. Skärs de horisontalt spjälkes träet. Tekniken tillåter sålunda inga figurer utan endast skåror. Därför kan den kallas *skårskärteknik* och skriften *skårskrift*.

Det sagda kan sammanfattas i följande definition:

Skårskrift är en skriftform, där skrifttecknen består av skåror, som är inskurna i trä antingen vertikalt eller diagonalt i förhållande till träets längdriktning.

Skårskriften är sålunda strängt teknikbunden.

Urtyper till denna skriftform finner vi i *karvstockens skårtecken*, som kan betecknas som mänsklighetens äldsta skrift. Med karvstocken och dess skårtecken som förebild byggde kelterna på 300-talet e. Kr. upp sin bokstavsskrift, som kallas *Ogham*. Ungefär vid samma tid (om)skapade nordborna gradvis *runskriften*, som redan vid 300-talets slut fick formen av typisk skårskrift. Även nordborna hade tydligen haft karvstocken som förebild. En fjärde form slutligen är *trodskriften*, gårdarnas identitetsmärken i samfällda hägnader.

I det följande skall de fyra skårskrifterna närmare behandlas.

Karvstockens skårtecken

Man torde kunna anta, att människan, var och när hon framträdde i en dunkel forntid, började göra inristningar i trä, till en början för egen minnesnotering. Karvstocken var därmed uppfunnen.

Vi får anta, att den snart togs i bruk för kommunikation med andra människor. Från historisk tid känner vi till, att tekniken utvecklades, så att karvstocken i många fall kunde ersätta skriftliga handlingar, uppgjorda på pergament eller papper. Detta, om något, berättigar oss att beteckna inristningarna i karvstock — fränsett de dekorativa — som skrift.

I detta sammanhang intresserar oss endast skårtecknen. De är begreppstecken, som betecknar dels kvantitet, dels värde

Kvantitetstecknen är självfallet de äldsta. För att markera en enhet skar man antingen en skåra vertikalt över en sida i karvstocken eller ett hak i stockens kant. Stundom användes blott knivuddsstick som enhetsbeteckning. Benämningen skåra bör dock kunna användas för alla tre enhetsbeteckningarna. En halv skåra markerade givetvis hälften av en enhet.

För att med ett tecken kunna markera ett större antal enheter än fyra började man — åtminstone i Norden — använda en diagonalt skuren skåra för att beteckna talet 5. Två sådana skåror i kors (X) betecknade talet 10. (Fig. 1 återger en karvstock med talbeteckningarna 1, 5 och 10 inskurna på samma sida av stocken.) I schweiziska och tyska karvstockar är talet 5 betecknat med övre delen av tecknet för 10, dvs. hälften av detta tal.

Då romarna uppgjorde sitt siffersystem, hade de synbarligen karvstockens taltecken som förebild för de lägre taltecknen, som är skapade enligt skårskriftsprincipen. För talen 50, 100, 500 och 1000 hade man emellertid ej följt samma princip. Därför kan det romerska siffersystemet, betraktat som helhet, inte inrangeras bland skårskrifterna.

Karvstockens skårtecken har genom tiderna mestadels varit kvantitetstecken. Även värdetecken har dock förekommit. Det mest kända exemplet är de engelska skattkammarstockarna, som användes som skuldebrev. Stockarna var tudelade. Vid lånetransaktionen fogades delarna ihop, varefter man tvärs över dem inskar nödigt antal skåror, som markerade lånebeloppet. Den ena delen lämnades åt långgivaren, den andra delen behölls av skattkammaren.

För eftervärlden har dessa skattkammarstockar blivit kända genom den in-

Fig. 1. Räknekavle från Nådendal, Finland.
I privat ägo. Foto: P. J. Lundsten.

struktion, som skattmästaren *Richard* har nedskrivit år 1186. Här beskriver han noggrant, hur skårorna skulle skäras, för att ange dels myntenheten, dels siffervärdet. Pundbeloppen skulle inskäras i stockens övre kant, shilling och pence i dess nedre kant. För pundbeloppen hade man olika skårer för 1 000, 100, 10 och 1 £, som skilde sig från varandra med avseende på såväl längd som djup.¹

Skattkamarstockarna var i bruk ända till år 1826. Under mer än 600 år hade den engelska kronan sålunda använt karvstock som skuldebrev — ett lysande exempel på karvstockens förmåga att med skårtecken ersätta skrift, präntad på pergament eller papper.

Oghamskriften

Ogham kallas den gamla forniriska (gäliska) skrift, som användes mestadels på Irland och i Wales men också i England, Skottland och på Man, innan det latinska

alfabetet med kristendomen kom till dessa trakter. Vår kunskap om denna skrift baserar sig på inskrifter i grav- eller minnesstenar, till antalet ca 300, som man har funnit i nämnda områden. De äldsta har daterats till 300-talet e. Kr., de yngsta till 900-talet.

Skriften är en renodlad skårskrift och en fullständig bokstavsskrift. Alfabetet upptar 15 konsonanter och 5 vokaler. Bokstäverna betecknas med 1–5 skårer, inhuggna i stenen på ömse sidor av en skarp kant, som vi kan kalla grundlinje. Skårorna är dels korta, dels långa. De förstnämnda är inhuggna dels under, dels ovanom grundlinjen, om vi antar, att stenens kant har ett vågrätt läge. De långa skårorna är inhuggna dels snett, dels vertikalt i förhållande till grundlinjen. På så sätt uppkommer fyra bokstavsgrupper med fem bokstäver i varje grupp. I gruppen med långa, vertikalt ställda skårer ingår alfabetets fem vokaler. Dessa kunde också återges med hak i stenens kant, då det ju inte var nödvändigt att framhäva det vertikala läget. I själva ver-

¹ *Anson* 1896 s. 329, not 1.

ket har man i stenar av yngre datum mestadels använt hak i stället för långa vertikala skåror. I det i fig. 2 återgivna oghamalfabetet (enligt Macalister 1945, s. V) har bokstäverna i nämnda grupp betecknats enbart med hak.

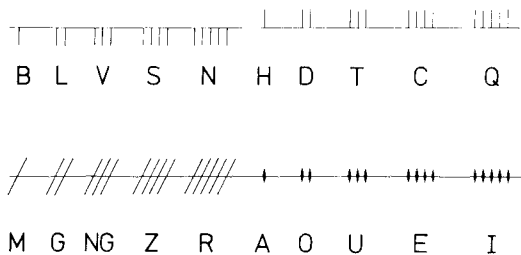

Fig. 2. Oghamalfabetet. Efter R. A. S. Macalister, *Corpus Inscriptionum Insularum Celticarum*, s. V.

Veterligen har man ej funnit oghamskrift anbringad på annat material än sten. Det är dock uppenbart, att skriften var avsedd att användas i dagligt bruk, vilket utesluter sten som dess vanliga skrivmaterial. Då den är uppbyggd som en typisk skårskrift, kan man ta för givet, att materialet på vilket skriften skulle anbringas var trä och att hjälpmedlet för anbringandet var kniv.

Detta leder tanken till karvstocken. Det är tydligt, att det är den, som har stått modell för oghamskriften. I en fyrsidig stav av samma typ som en karvstock har man fyra kanter, som kan utnyttjas som grundlinjer. En sådan stav kunde följaktligen användas exempelvis för skriftväxling, på samma sätt som runkavlarna användes, varom det finns belägg från en något senare tid.

Oghamalfabetet har synbarligen ej haft någon förebild. Det torde kunna

anses vara en fullt självständig skapelse. Och det har ej varit någon lätt uppgift att skapa tecken för 20 bokstäver med beaktande av att skrivhjälpmedlen skulle vara trä och kniv. Resultatet måste onekligen betecknas som gott. Alfabetet var lätt att inlära och tecknen var lätta att inskära i trä. Att antalet skåror inte är fler än i medeltal tre per bokstav, torde också kunna betraktas som en fördel. Den största olägenheten var dock den, att endast fyra bokstäver bestod av 1 (en) skåra, alla övriga av 2–5 skåror, som emellertid ej bildade ett sammanhängande tecken. I oghamskriften var det därför nödvändigt att hålla ett visst avstånd mellan bokstäverna, vilket krävde större skrivutrymme.

Det är att beklaga, att fynd av oghaminristningar i trä ej har framkommit vid arkeologiska utgrävningar. Därför är vår kunskap om denna skrift rätt bristfällig. Minnesstenarna innehåller nämligen ingen annan text än den bortgångnes namn, stundom kompletterat med faderns eller någon annan släktings namn i stil med inristningarna i vikingatidens runstenar.

Runskriften

Runskriftens ursprung har ej kunnat klarläggas. Man kan spåra inflytelser av det latinska, det grekiska och det etruskiska alfabetet,² men var skriften först har uppstått är omtvistat. Hur som helst, det är germanerna och då främst nordborna, som har omskapat skriften till dess slutgiltiga form.

Denna omformning var betingad av tekniska skäl. Det var tekniken, som var det primära, metoden det sekundära. Man var hänvisad till trä och kniv som

² Beksted 1943, s. 14.

tekniska hjälpmedel och måste anpassa skrifttecknen därefter.

Skriftens tillkomst har skett gradvis. Med tiden har tre runrader utformats: den *urnordiska*, den *danska* och den *svensk-norska* runraden.

Som modell för den förstnämnda har fått stå runraden i Kylverstenen, funnen i en forngrav på Gotland och daterad till 300–400-talet e. Kr. Runraden har här 24 runor (fig. 3). De har fått beteckningen de *äldre* runorna.

Ʒ Ɔ
f u þ g r k h n i a s t b m l r

Fig. 3. Kylverstenens runrad. Efter Nordisk Familjebok 23, sp. 1211.

På 700-talet omformades runorna ytterligare, samtidigt som deras antal minskades till 16. Härvid uppstod två varianter, den *danska*, vars runor betecknas som *normalrunor* (fig. 4) och den *svensk-norska*, vars runor kallas *kortkvistrunor* (fig. 5).

Ʒ Ɔ
f u þ g r k h n i a s t b m l r

Fig. 4. Den danska runraden. Efter Vikingatidens ABC, s. 215.

Då man granskar de tre runraderna, kan man slå fast, att skillnaden mellan runorna i dem inte är nämnvärt stor. Det är uppenbart, att man redan vid utform-

Ʒ Ɔ
f u þ g r k h n i a s t b m l r

Fig. 5. Den svensk-norska runraden. Efter Vikingatidens ABC, s. 215.

ningen av de äldre runorna hade haft trä och kniv som skrivtekniska hjälpmedel och att runtecknen blev utformade med hänsyn härtill. Detta skedde på 300-talet, alltså vid samma tid, som kelterna skapade sin oghamskrift. Då dessa alldeles tydligt hade byggt upp sitt alfabet med karvstocken som förebild, kan man ta för givet, att också nordborna kände till karvstocken och utarbetade sina skrifttecken så, att dessa kunde inskrivas i kavlar av liknande art som karvstockarna. Tekniken att skära i trä tvingade då automatiskt fram en skårskrift.

Det var karvstocken och runkavlens, som bar upp kulturen bland nordborna under mer än 1000 år. Det intima sambandet mellan de två kulturbärarna framgår tydligt av fynden från Bryggen i Bergen, daterade till perioden 1150–1350. Av det digra fyndmaterialet – som tyvärr till största delen ännu är outforskat – har *Aslak Liestøl* koncentrerat sig på runkavlarna och framlagt resultatet av sin forskning i ett antal publikationer, bl. a. i skriften ”Norges innskrifter med de yngre runer”, Oslo 1980.

För att här endast beröra själva kavlarna må nämnas, att dessa är fyrsidiga av samma typ som den enkla (ej tude-lade) karvstocken. De har ej enhetliga mått utan är skurna efter inskriftens utrymmesbehov. Antalet textsidor varierar från 1–4. Karvstocken som runkavlens förebild är omiskännlig.

Fastän fyndmaterial från före vikinga-

tid ej föreligger, finns det dock litterära källor som bekräftar, att runor för dagligt bruk (kväden, religiösa sentenser o. dyl.) skars in i trä. Biskop *Venantius Fortunatus*' vittnesbörd från 500-talet är ett exempel härpå.³ Också i de isländska sagorna talar det om "runakefli" och om att "rista a' kefli" i formuleringar, som ger vid handen, att runristning i träkavlar var en alldaglig och sedan gammalt tillvand företeelse.⁴

Låt oss nu något närmare granska runorna i de tre avbildade runraderna. Det är frapperande att kunna konstatera, att alla runorna i Kylverstenens runrad, så när som på en, är formade enligt skårskärprincipen. Undantaget utgör runan för kombinationen *ng*, vilken är formad som en rektangulär fyrkant med två lodräta och två vågräta sidor, de sistnämnda alltså i strid med skårskärprincipen. På Vadstena-brakteaten, som också härstammar från ifrågavarande tid, är nämnda runa emellertid formad som en liksidig fyrkant med alla fyra sidorna snedställda i förhållande till grundlinjen. Det är därför troligt, att ifrågavarande runa hade denna form, då den inskars i trä. Även de något böjda linjerna i runorna *u* och *j* kan sägas vara ristade enligt skårskärprincipen, ty linjerna löper inte vågrätt.

De brutna (ej bågformade) linjerna i många av runorna utgör ett tydligt bevis för, att skriften i främsta rummet var avsedd att inskäras i trä. Detta ökade dock skårornas antal. Räknat per runa blir antalet 3,1, dvs. något fler än i oghamskriften.

I de yngre runraderna är skriften betydligt förenklad. Dels har runornas antal minskats till 16, dels har skårornas antal per runa minskats. Det sistnämnda har uppnåtts genom att varje runa har endast ett lodrätt streck (huvudstav), som kunde förses med snedställda bistavar av varierende läge, riktning och antal. Härigenom nedgick skårornas antal, i den danska runraden till 2,8 och i den svensk-norska till 2,3 per runa.

I de här återgivna två yngre runraderna är skårskärprincipen inte till alla delar tillämplad. Detta torde kunna förklaras därmed, att runorna är hämtade från inristningar i sten. Då samma runor inskars i trä, fick de säkerligen en något avvikande utförning.

Om man vill söka något samband mellan oghamskrift och runskrift kan man slå fast, att båda grundar sig på samma teknik med karvstocken som förebild. Beträffande skriftmetoden gick man olika vägar. Oghamskriftens skapare utvecklade sin skriftmetod utan någon förebild, medan runskaparna utgick från gamla kulturernas alfabet och omformade dessa så, att de passade in på skårskärtekniken.

Mellan oghamtecknen och de äldre runorna torde idéligheter ej kunna spåras. Däremot förefaller det som om vikingarna, då de på 700-talet skapade de yngre runorna, i viss mån hade haft oghamtecknen som förebild. Idén med en lodrät huvudstav och nödigt antal snedställda bistavar kan tänkas ha påverkats av oghamskriften. Rätt tydligt framträder en sådan påverkan i runor utförda med lönnskrift från ifrågavarande tid. Ett belysande exempel är ristarens namn Airik (Erik), ristad i lönnskrift på Rotbrunnstenen i Uppland (fig. 6).

³ *Gustavson* 1981, s. 213.

⁴ *Thorsen* 1877, s. 7, not 7.

Fig. 6. Vikingatida lönnskrift. Efter Nordisk Familjebok 23, sp. 1218.

Trodskriften

I det gamla bysamhället skulle åker och äng vara hägnade för att hindra boskapen att förstöra gröda och bete. De talrika stadgandena härom i landskapslagarna och i senare lagar samt i byordningar under 1700- och 1800-talen utgör ett klart vittnesbörd om hägnadernas stora betydelse.

Den vanligaste hägnaden var gårdsgården, som var uppbyggd av i marken inslagna störpar och mellan dem snedgående stänger, sammanbundna med bindslen eller hank. I mönsterbyordningen 1742 kallas stångmaterialet *gårdsle*, en benämning som syns gå igen i alla svenska byordningar. I Finland kallas ifrågasvarande stänger *trodor* (sing. *troda*). Ordet kan härledas från det fornsvenska *trödha* och förekommer även i isländskan och norskan.⁵

De flesta av hägnaderna var samfälliga. Dessa byggdes gemensamt av byalagets samtliga gårdar. I och för underhållet tilldelades varje gård en viss andel av hägnaden enligt lottning. För att utmärka lotterna inhöggs respektive gårds identitetsmärke i den översta trodan i början och slutet av lotten. Detta underlättade hägnadssynen, som årligen skulle förrättas av åldermannen och bisittarna.

Som identitetsmärken kunde man inte använda gårdarnas bomärken, vilka var för svåra att inhuggas med yxa. Man var därför tvungen att skapa särskilda gårdselmärken. I Finland har dessa märken sedan gammalt kallats *trodmärken*. Den skrift, som man med dem uttrycker, har därför här kallats *trodskrift*.

Trodskriften var renodlad skårskrift. Skriftsystemet var uppbyggt så, att man hade fyra olika skårtyper: vertikala, snedställda med högerlutning, snedställda med vänsterlutning och halvskårar. Genom kombination av de olika typerna kunde antalet skårar avsevärt begränsas, vilket var nödvändigt i byar med ett stort antal gårdar.

Idén med både lodräta och snedställda skårar leder tanken till oghamskriften. Man har svårt att tänka sig, att idékontakt här har förekommit. Om en sådan tanke ej kan avfärdas som helt orimlig, måste kontakten ha förmedlats av vikingarna, vilket skulle förutsätta, att trodmärkenas uppkomst skulle kunna ledas tillbaka till vikingatiden.

Som i det föregående har framhållits, hade gårdarna i en by två identitetsmärken: bomärke och trodmärke. I Finland har bomärkena i rätt stor utsträckning blivit inventerade. Trodmärkena har däremot nästan helt blivit förbisedda. De har mestadels råkat i glömska, fastän de för gårdarnas näring har spelat en mycket större roll än bomärkena. I själva verket är det i få byar, som man numera känner till byns trodmärken.

Ett lysande undantag utgör Tölby i Korsholms socken. Här har *Bertel Thölix*, som själv brukar en av gårdarna, år 1983 inventerat och avritat gårdarnas både trod- och bomärken.

⁵ *Hellquist* 1939, s. 1222.

Antalet gårdar, som har haft dessa märken, är 33. Samtliga bomärken har kunnat dokumenteras med skriftliga urkunder. Av trodmärkena har 15 kunnat dokumenteras med någon urkund, 7 st. har förekommit som ägarmärken i respektive gårds bruksföremål, 2 st. har återfunnits i bevarade gårdsgårdar, 1 märke finns inskuret i en stocklada och 2 har kunnat fastställas genom muntlig tradition. Två gårdar har använt samma märke, varför antalet märken blir inalles 26. För 6 gårdar har trodmärken ej kunnat uppsåras.

Att så många trodmärken har kunnat dokumenteras med någon urkund beror på, att gårdarnas ägare ofta har använt trodmärket i stället för bomärket för att styrka namnteckningens riktighet i olika skriftliga handlingar. Detta bevisar, att trodmärken i juridiskt avseende har varit jämställt med bomärket — ett i sanning intressant faktum.

Trodmärkena har här sammanförts i en tabell (fig. 7), som dessutom visar respektive gårds registernummer och det äldsta kända året för dokumenteringen.

Om man närmare granskar trodmärkena i tabellen, finner man, att skårskärprincipen har tillämpats på samtliga 26 märken. I ett av märkena bildar skårorna bokstaven M, som också utgör ifrågavarande gårds bomärke, dock med ett tillägg av ett horisontalt streck. Detta tyder på, att trodmärket är äldre och att bomärket hade tillkommit kanske långt senare.

En analys av märkena med avseende på antalet skåror ger följande resultat:

Reg. Nr	Trodmärke	
	Utseende	Äldsta kända årtal
1 ¹		1808
1 ³	/	1873
1 ⁴	/ /	
2 ¹		1885
2 ³	'	1920
2 ⁴	'	
3 ¹	/ \	1876
3 ²	/\	
3 ³	X	
4 ¹	\	1875
4 ²	/ \ \	1872
5	/ /	1771
6 ¹	/ \	1872
6 ²	/ \	1872
6 ³	X	1891
7	/ \	1792
8 ¹	\	
8 ²	/ /	1780
8 ³		
9 ¹	/	1730
9 ²	/ / /	1871
11	X	1872
12 ¹	/ \ \	1819
12 ²	/ \	1877
13		1730
14 ¹	M	1809
14 ²	^	1872

Fig. 7. Trodmärken i Tölby, Korsholm, Finland. Samlade och avritade av Bertel Thölix.

Märken med 2	skåror	—	6 st.
”	” 2 1/2	”	— 4 ”
”	” 3	”	— 9 ”
”	” 4	”	— 7 ”
	Summa		<u>26 st.</u>

Man fäster sig vid, att ingen gård har valt ett märke med endast en skåra, antagligen beroende på att ingen gård skulle få framstå som den främsta i byn. Om ett märke med fyra skåror hade utbytt mot ett märke med endast en skåra, hade medeltalet av antalet skåror per märke blivit 2,8, alltså detsamma som i den danska runraden. Trodmärkena i Tölby visar sålunda, att man med trodskrift

kunde åstadkomma många variationer med rätt få skåror.

Anförd litteratur

- Anson, William R.*, The Law and Custom of the Constitution. Part II The Crown. Oxford 1896.
Bæksted, Anders, Runerne. Deres historie og brug. København 1943.
Gustavson, Helmer, Runorna under vikingatiden. Vikingatidens ABC utg. av Statens Historiska Museum. Borås 1981, s. 212–217.
Hellquist, Elof, Svensk etymologisk ordbok II. Lund 1939.
Liestøl, Aslak, Norges innskrifter med de yngre runer. Norsk historisk kjeldeskrift-institutt. Oslo 1980.
Macalister, R. A. S., Corpus Inscriptionum Insularum Celticarum I. Dublin 1945.
Thorsen, P. G., Om Runernas Brug til Skrift udenfor det monumentale. Tillæg till Udgaven af Codex Runicus. København 1877.

Summary

Notch writing

By *notch writing* is meant the kind of writing where the symbols consist of notches cut into wood either vertically or diagonally to the grain of the wood.

The original type of this kind of writing is to be found in the *notches* cut into *tally sticks*; this kind of writing may be regarded as the oldest known to mankind. The symbols were conceptual symbols representing either *quantity* or *value*.

The figure 5 was represented on Nordic tally sticks by means of a diagonal notch so that two of them cut in the form of a cross (x) became the symbol for the figure 10 (Fig. 1). Swiss and German tally sticks, however, used the upper part of the symbol for the figure 10 to represent 5. These symbols were used by the Romans when they came to create their system of counting.

The best known example of symbols for value on a tally stick are the English Exchequer tallies which were used by the English crown as evidence of a debt from 1186 until 1826, a period of more than 600 years.

Using the tally stick and its notch writing as their model, the Celts invented their form of alphabetic script, *Ogham* writing, in the 4th century AD. This was in use for some 600 years and is known to posterity from the carvings on some 300 gravestones, most of them in Ireland.

Ogham writing is notch writing in the true sense. The letters consist of 1–5 notches hacked into the stone on either side of a sharp edge, which might be called the

base line (Fig. 2). It is clear that the tally stick served as a model. On a foursided tally there are four edges which can serve as base lines. Such a stick could be used in the same way as runic tallies, of which there is evidence from a somewhat latter date.

At about the same time that Ogham script was invented, the Nordic peoples gradually reformed *runic writing*; after the end of the 4th century the runes took on the character of typical notch writing.

Here, too, it was the tally stick that served as a model. Gradually three runic alphabets were evolved: the *old Norse* (Fig. 3), the *Danish* (Fig. 4), and the *Swedish-Norwegian* (Fig. 5).

It seems as if the Vikings were to some extent influenced by the Ogham symbols when they evolved the later runic alphabets (Fig. 4 & 5) in the 8th century. There is clear evidence of such an influence in runes written in secret language at that time (Fig. 6).

A fourth form of notch writing is the *trodskrift*, the identification marks used on fences in village society to indicate the obligation to maintain a certain part of the fence. The name is derived from the old Norse word *trōdha* (pole). Fig. 7 illustrates these symbols as used in the village of Tölby in the commune of Korsholm in Finland.

(Translator: Christopher Grapes)

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

En avhandling om Jon Blund

Av Inger Lövkrona

Margareta Terenius: Jon Blund. En etnologisk studie av Jon Blund och med honom besläktade sömnväsen. English summary. Diss. Studia Ethnologica Upsaliensis 10. Uppsala 1983. 171 s., ill.

Kan man skriva en avhandling om Jon Blund? Den frågan har Margareta Terenius ställts inför många gånger under sitt arbete. Jag har fått samma fråga från vänner och bekanta, ja även från kollegor, ofta med ett överseende småleende. Vad är det då som är så lustigt med Jon Blund? För den vuxne är Jon Blund en sagofigur, som man minns från sin barndom och ler lite nostalgiskt åt. Han är intimt förknippad med H. C. Andersens lille pojke i nattskjorta och paraply. Jon Blund är också de egna barnens sagoberättare i TV-rutan, som anländer i helikopter eller med motorcykel ackompanjerad av en sövande melodi och sång. Vad man i allmänhet inte vet är att Jon Blund funnits i århundraden och att han ursprungligen hette *Jon* inte *John*. Man känner inte heller till att Jon Blund har motsvarigheter i hela Europa, förmodligen över stora delar av världen, och att han har förebilder redan under antiken i sömnguden Hypnos (grek) eller Somnus (lat).

T. har insamlat och sammanställt ett stort och heterogent *källmaterial* som omfattar såväl traditionsuppteckningar som litteratur, ordböcker och bildframställningar. I tiden spänner materialet från antiken till 1970-talet, i rummet över stora delar av Europa. Avhandlingens största förtjänst ligger utan tvekan i materialinventeringen.

Varför vet vi så lite om Jon Blund? Intresset för denna typ av traditioner har varit svagt, vilken inte minst framgår av dess sparsamma förekomst i folklivsarkiven. Detta förhållande kan bero på att

Jon Blund är en traditionsfattig figur, men också på att han uppfattats som barntradition och därför inte ansetts vara en "riktig" tradition. Vidare aktualiseras Jon Blund på ett odramatiskt sätt i en så banal situation som när någon är sömning.

Genom begreppen metafor och fikt fick folkloristiken redskap för klassificering av om hitintills inte ökända så vetenskapligt ohanterliga traditioner. Men det var som personifikationen av sömnen, innan genreanalysen började användas, Jon Blund blev föremål för arkivens insamlingar. På 1930-talet efterfrågades Jon Blund i två ULMA-frågelistor "Sömn och vaka" (M41) och "Personifikation" (M91).

På 1970-talet blev Jon Blund åter intressant men inte som personifikation utan som barnfikt. Jon Blund visade sig användbar i socialisationsforskningen. Folklivsarkivet i Lund utarbetade en omfattande frågelista som besvarades av arkivets ortsmiddelare (Luf 161, återges på s. 158). Som TV-figur har Jon Blund blivit föremål för massmediaforskning i Tyskland. T:s intervjuer av skolbarn tar upp flera frågeställningar från denna forskning.

T. redovisar inga källkritiska synpunkter på traditionsmaterialet, inte heller på det övriga källmaterialet. I fråga om traditionsmaterialet hade en diskussion kring källmaterialets tillkomst inte minst ur forskningshistorisk synvinkel varit mer än väl motiverad. T. hämtar såväl begreppsapparat som problemställningar från de ovan angivna forskningsinriktningarna. Säkert är att T. skulle ha varit betydligt försiktigare i sin användning av termen personifikation om hon satt in den i sitt forskningshistoriska sammanhang. Det förefaller som om T. lurats att använda begreppet av formuleringen i ULMA:s frågelista (M 41): "Giv exempel på personifiering av sömnen: Joga kommer

på'n, John Blund kommer och tar dig nu!" (fråga 1). Klassificeringen av Jon Blund som "personifiering av sömnen" avspeglar en speciell forskningssyn, Mannhardt-skolans. Om t. ex. von Sydow utarbetat frågelistan hade frågan förmodligen formulerats: Giv exempel på ett talesätt där /fiktet/ Jon Blund används för att locka barn till sängs.

Avgränsning, syfte och metod

Det är i många stycken svårt att följa T:s analys. Det beror på att hon inte klargör från början vad som ska studeras och hur. Bristen på definitioner är förödande för förståelsen, t. ex. flödar begreppen metafor, fikt, personifikation, sömnfigur, sömnväsen, sömngivare, sömngivargestalt, sömnväsentradition/föreställning, sömngivartradition/föreställning från första till sista sidan utan konsekvens och logik. T. definierar metafor, fikt och personifikation, men otillfredsställande – jag återkommer till dessa begrepp. Vad beträffar de andra begreppen förutsätter hon att de är självklara med ett givet innehåll. Jag undrar: Är *sömngivartraditioner* och *sömnväsentraditioner* synonyma begrepp? Kan man inte tänka sig andra sömngivartraditioner än sådana där ett sömnväsen förekommer? Är inte t. ex. sjungande av vaggvisor en *sömngivartradition*? Avsikten är ju att få barnet att somna, att ge sömn. Också sömnväsen och sömngivare används synonymt. Men de sömnväsen T. behandlar är inte bara sömngivarväsen som gör barn sömniga, kommer med sömn, de är också skrämselfäsen: Om du inte går och lägger dig kommer Jon Blund och tar dig! Jag kommer fortsättningsvis att endast använda begreppen sömnväsen och sömnväsentradition/föreställning.

Sömnväsen som vuxna använder för att locka eller skrämna barn till sängs eller för att förklara varifrån sömnen kommer, varför barnet ser sömnigt ut eller känner sig sömnigt, finns över stora delar av världen. De kan beläggas över hela Europa även i Öst- och Sydeuropa, vilket T. förnekar (s. 11). De finns i Nordamerika (Widdowsson 1977), troligen också i Sydamerika eftersom de åtminstone kan beläggas i Portugal (se nedan). Förfrågningar bland vänner har visat att sömnväsen också finns i Iran och Indien.

Avgränsningen i rummet till Sverige och Europa är självklart nödvändig. De andra sömnväsen som behandlas i undersökningen har dock inte valts enbart för att de är besläktade med Jon Blund såsom titeln anger eller för att de är funktionseкви-

valenter eller för att de kan belysa den svenska traditionen utan av helt andra kriterier. De finska "har analyserats och tillagts avhandlingen" som en delstudie (s. 11), de antika därför att "ett eventuellt traditionssammanhang mellan den antika sömnguden och vår tids sömngivargestalt var den fråga, som tidigast väckte mitt intresse" (s. 15), den kontinentala Sandmann-traditionen därför att det är den som ligger bakom TV-serien.

Syftet med avhandlingen är "... ett försök till analys av den med Jon Blund förbundna sömngivarföreställningen, varför den uppstått, hur den anpassats i tiden och utvecklats till dagens föreställningar om ett sömnväsen" (s. 11). För att kunna besvara dessa frågor har en rad delproblem måst lösas. De listas på s. 12 och indelas i en äldre och en yngre tradition.

1. *Frågor kring Jon Blund på grundval av skriftliga källor och arkivmaterial.* a. Går föreställningen om ett sömnväsen långt tillbaka i tiden? b. Finns det t. ex. något samband mellan antikens sömnpersonifikationer och vår tids sömngivare Jon Blund? c. Är sömnväsenföreställningarna desamma i de länder undersökningen omfattar? d. Är sömngivaren ett vänligt väsen, ett skrämselfäsen eller endast en metafor?

2. *Frågor kring den nutida Jon Blund.* a. Hur föreställer sig nutida barn Jon Blund? b. Traditionslinjer som medverkat till utformandet av dagens Jon Blund-bild?

T. redovisar inte sina metodiska överväganden. Implicit i de uppräknade frågeställningarna döljer sig två etnologiska forskningsmetoder – den traditionshistoriska och den funktionsanalytiska. Den funktionsanalytiska aspekten dominerar framställningen men presenteras som ett delproblem (1 d). Övriga frågeställningar är mer eller mindre traditionshistoriska. De två aspekterna hålls inte isär i analysen, men jag har här för enkelhetens skull valt att diskutera dem var för sig. Jag börjar med den traditionshistoriska analysen.

Den muntliga traditionen

Större delen av avhandlingen upptas av en presentation och analys av den *äldre* Jon Blund-traditionen. Här studeras antikens sömnväsenföreställningar (kap. 1), sömnväsentraditionen i Skandinavien (kap. 2), sömnväsentraditionen i övriga Norden (kap. 3) och den nordväst- och mellaneuropeiska Sandmann-traditionen (kap. 4).

Det är omöjligt att på några få sidor i detalj ta upp T:s sätt att använda sitt källmaterial och upp-

läggningen av analysen. Framställningen är övervägande deskriptiv och sprängfylld med belägg och citat varvade med kommentarer och slutsatser. Det kan vara mycket svårt att hålla fast den röda tråden, t. o. m. att finna den. Kapitlen bildar också relativt självständiga enheter utan närmare samband med varandra. Jag ska ändå försöka att kommentera de traditionshistoriska slutsatserna utifrån de två utbredningskartor som finns.

Karta 2 (s. 99) visar enligt uppgift benämningar på "sömngivare" som redovisas i kap. 2–4. Kartan kan karakteriseras som en idealtypkarta som bara visar de *vanligaste* benämningarna, inte *alla* benämningar som redovisas i kapitlet. Kartan är vidare på några punkter missvisande. På Island har Blundur markerats. Blundur är inte Jon Blunds namn på Island. Terenius har här feltolkat sin källa Verselius ordbok från 1691. Under uppslagsordet Blundur står endast: "Blundur, Edd, somnus, sömn/Joen Blund" (Verselius 1691:38). Blundur är det isländska ordet för blund och synonymt med det svenska blund = kort sömn och är inte detsamma som Jon Blund. T:s egna förfrågningar på Island efter Jon Blund/Blundur har också visat att man inte känner till ett väsen med detta namn. Däremot är man bekant med H. C. Andersens Ole Lukøje (s. 74f).

Den finske Nukku-Matti är också väl känd i Estland, men har inte markerats på kartan (s. 75). Vad sömnväsendet heter på Island, om det överhuvud finns där, sägs inget om i texten. T:s engelska källmaterial är också mycket bräckligt. På kartan har ändå två namn markerats för hela öriket Sandman/Dustman och Wee Willie Winkie. För Wee Willie Winkie anförs endast ett belägg, en dikt från 1841. Utifrån detta enda belägg fastslår T: "Det sömnväsen som flertalet engelska barn bäst känner till är emellertid varken the dustman eller the sandman utan Wee Willie Winkie..." (s. 101). I övrigt hänvisas till ordboksmaterial.

Karta 1 (s. 98), också en idealtypkarta, visar Sandmann-traditionens utbredning i Nord- och Mellaneuropa. Sandmann-traditionen är dock inte okänd i Skandinavien, vilket kartan ger vid handen. T. ger själv flera belägg från Danmark i texten. Det danska sömnväsendet Ole Lukøje, Jakob Loj osv. säges strö sand i barnens ögon i flera belägg från såväl Själland som Jylland. Vidare pekar T. på ett talesätt som är "flitigt använt" i både nordisk och västeuropeisk tradition, nämligen att sömnen känns som om man fått sand i ögonen (s. 46).

Motivet att Jon Blund strör sand i barnens ögon finns också i flera svenska uppteckningar från 1970-talet men berör tidigare förhållanden. "Självsade jag till mina barn som små när de blev sömniga, Jon Blund har varit här med sin mjölkspruta, det var accepterat, en gång när jag sa så var en annan liten flicka hemma, hon sade mjölk du menar väl sand..." (Luf 19592:7f, Halland). "Jag hade väl hört innan den kom i TV... att John Blund när barnen blev sömniga kom och strödde sand i ögonen" (Luf 19592:21, Skåne). "Jag är 51 år och nog talades det om Jon Blund i min barn-dom. Det var den lille snälle sömnmakaren, som kom och strödde sand i ögonen, så man blev sömnig" (Luf 19592, brevsvaret till tidningen Land, 1975, Småland).

Det är möjligt att de anförda exemplen (det finns fler) kan avfärdas som booklore, men jag är inte helt övertygad. Traditioner kända i Danmark är i allmänhet också kända i sydligaste Sverige. Jag menar att T. åtminstone bort beröra detta förhållande.

Sandmann-traditionens utbredning omfattar på kartan även Storbritannien. Vad beträffar källsituationen kan samma kritik riktas som mot föregående karta. Här finns dock ytterligare en invändning. Som ovan citerats skriver T. att Wee Willie Winkie är det sömnväsen som är vanligast i England. Vi får också veta att han inte kastar sand "... och därför ej är representativ för Sandmann-traditionen" (s. 101). Sandmann-traditionen kan därför inte anses idealtypisk för England. Eller?

T. ser Jon Blund och Sandmann-traditionen som genetiskt skilda. Hennes slutsats lyder överraskande att det finns en nordisk (dock ej innefattande Finland! s. 75ff) och en mellaneuropeisk tradition om sömnväsen som kan följas tillbaka till 1600-talet. "Det mellaneuropeiska traditionskomplexet visar inga beröringspunkter med det nordiska" (s. 136). Förvisso benämns sömnväsendet olika i de båda traditionerna och motivutformningen skiljer sig, men att de två traditionerna skulle sakna traditions samband, är en ohållbar slutsats. Må vara att sömn är ett allmänmänskligt, fysiologiskt beteende, men det rör sig inte här om multigenesis.

Den skandinaviska inklusive den finska traditionens släktskap med den kontinentala framgår inte minst av väsendets namn. Wee Willie Winkie och Klaas Vaak är samma namn som Jon Blund. Winkie och Vaak går tillbaka på substantiv/verb som betyder blink/blund/blunda/blinka. Här kan också tilläggas att det finns ett sömnväsen i Portugal

som kallas Joao Pestanas som är bildat på samma sätt (SAOB Blund).

Namnen Sandmann, Dustman, Marchand de sable m. fl. har ett annat ursprung men traditionen hör sannolikt till samma komplex som den nordiska.

Min hypotes är att den nordiska sömnväsentraditionen är en del av en kontinental sömnväsentradition. Den vida spridningen antyder en hög ålder och man kan inte utesluta ett samband med antikens sömngudar. T. berör inte denna fråga trots att den utgör en av hennes problemställningar.

H. C. Andersen

1841 utkom *H. C. Andersens saga om Ole Lukøje*. T. gör en omfattande undersökning av sagan och kan fastställa att Andersen fogat samman sin Ole med hjälp av olika byggstenar: Han har influerats av antikens sömnväsenföreställningar (detta är det enda sammanhang där kapitel 1 knyts samman med det övriga innehållet); han har tagit upp vissa delar från den muntliga traditionen; han har inspirerats av samtida barnlitteratur och upplysningstidens och romantikens barnpedagogik. Möjligen kan man också finna påverkan från den tyska Sandmann-traditionen (s. 52ff).

Sagan illustreras och Ole Lukøje som varit ett väsen utan gestalt får nu konturer. Han framställs efterhand som en liten pojke i nattkläder (?) och luva. Han har en trolspruta med mjölk och två paraplyer till hjälp och hans uppgift är att göra barnen sömna och ta dem med till drömmarnas land. Han kommer till barnen på kvällen och berättar sagor. Om de varit olydiga bestraffar han dem.

H. C. Andersens saga är "... av central betydelse och påverkar skandinavisk sömngivartradition i mer än ett århundrade ..." fastslår T. (s. 50). Det förhåller sig otvetydigt så att sagan haft stor genomslagskraft i barnlitteraturen sedan mitten av 1800-talet. I den muntliga traditionen – jag talar här bara om den svenska, den danska får vi inte veta något om – finns inga spår av påverkan förrän efter mitten av 1900-talet. ULMA:s tidigare omnämnda frågelistor användes fr. o. m. 1930-talet. De inbringade ett trettiotal svar. Bara i ett av svaren, från 1969, kan man finna spår från H. C. Andersens saga. En meddelare från Arbrå, Hälsingland, skriver kort: "Jon Blund och hans paraply är känd i målet" (Ulma 27795). Det är först när man (Luf) på 1970-talet går ut med en ny frågelista om Jon Blund som H. C. Andersen-

traditionen fångas upp. Frågelistan ser annorlunda ut och det frågas direkt efter nattskjorta och paraply (s. 158f).

Frågelistornas olika utformning kan ha påverkat svaren men det förefaller ändå som om H. C. Andersens saga ganska sent influerade den muntliga traditionen. Det är i detta sammanhang viktigt att sätta in H. C. Andersens saga i ett socialt perspektiv och därmed i ett längre tidsperspektiv. Den äldre sömnväsentraditionen bestod i en kort utsaga som aktualiserades när ett barn var sömningt. Av mångfalden litterära belägg kan man dra slutsatsen att traditionen var känd i alla sociala skikt. H. C. Andersens saga är en litterär tradition med helt andra livsvillkor och förutsättningar än den muntliga. Den kräver tillgång till en bok, tid att läsa, en annan syn på barn och barnuppfostran som innebär bl. a. en sängläggningsritual. Dessa förutsättningar uppfylldes tidigast i borgerliga miljöer. I arbetarhemmen och på landet hade ingen vid sekelskiftet tid eller ork att läsa godnattsagor. En sådan ritual var troligen i det närmaste okänd. Detta antagande stöds av traditionsuppteckningarna. De som på 1970-talet besvarat frågelistan har som vuxna, sedan de själva fått barn, tillägnat sig den litterära traditionen. Möjligen har de lärt känna den först genom att läsa för sina barnbarn. T. antyder själv den möjligheten utan att utveckla den närmare (s. 129).

Den äldre muntliga Jon Blund-traditionen försvinner således under 1900-talet och ersätts efterhand av en litterär tradition, booklore – en term som förövrigt inte nämns i avhandlingen. Den litterära traditionen är en lång berättelse som läses eller berättas för barn vid sänggåendet.

Denna booklore-tradition får under 1970-talet konkurrens från en östtysk TV-serie om Jon Blund/-bildlore. Den tyska serien "Das Sandmännchen", på svenska omdöpt till Jon Blund, är baserad på den tyska Sandmann-traditionen. Den skiljer sig innehållsligt från H. C. Andersens Lukøje på flera sätt. Jon Blund är i TV-serien en liten pojkgubbe med skägg. Han kommer farande i helikopter eller andra till vår tid anpassade färdmedel. Han har inget paraply och ingen mjölk-spruta utan en påse med drömsand. I likhet med Ole Lukøje läser eller snarare visar han en godnattsaga för de barn som varit snälla.

För att klarlägga hur *nutida* barn föreställer sig Jon Blund och i vilken omfattning TV-serien påverkat den tidigare traditionen har T. företagit en omfattande intervjuundersökning bland skolbarn.

Cirka 1 000 skolbarn har besvarat en frågelista och även gjort teckningar av Jon Blund (s. 158). Resultatet blev inte helt överraskande att nutida barn föreställer sig Jon Blund som han framställs i TV, men med inslag från H. C. Andersens saga, t. ex. paraplyerna. T. ger onödigt stort utrymme åt att redovisa hur skolbarnen beskriver Jon Blund, vad gäller kläder, ålder, färger osv. (redovisas även i tabellform s. 160–170). Dessa variationer benämnes *morfologi*. Enligt vedertaget etnologiskt språkbruk är (traditions)morfologi genreanalys, inte motivvariation. Här är ett exempel på den begreppsförvirring som jag inledningsvis påtalade.

Vi kan således urskilja tre olika Jon Blund-traditioner som avlöser varandra i tiden och inte har i stort mer än namnet Jon Blund gemensamt.

Metafor eller fikt?

T:s andra metodiska utgångspunkt är funktionsanalytisk. Syftet är att förklara hur sömnväsentraditionen uppstått, vilka behov och situationer som skapat den. Kort sagt vad är Jon Blund för något och vilken är hans uppgift? Vi koncentrerar oss först på den äldre muntliga traditionen.

Jon Blund är som nämnts inledningsvis ett traditionsfattigt väsen. Han förekommer bara i korta utsagor eller talesätt. Det finns inga sagor, sägner eller memorat om Jon Blund och någon folktro i egentlig mening existerar inte. Jon Blund är således ingen sagofigur men inte heller ett folktroväsen i likhet med troll, tomtar etc.

Vad är han då för väsen? T. lyfter inte fram detta problem utan ställer bara frågan: Är Jon Blund ett vänligt väsen, ett skrämselfäsen eller "endast" en metafor? I avsnittet Terminologi tas dock begreppet *fiktivt väsen* upp jämte *metafor* och *personifikation*. Det är fiktivt väsen T. menar då hon talar om Jon Blund som väsen.

De tre begreppen, fiktivt väsen, personifikation och metafor är "av central betydelse för avhandlingen" och betecknar olika grad av "konkretisering", skriver T. (s. 12). De används som analytiskt likvärdiga begrepp. T. definierar termerna men diskuterar dem inte. Det hade dock funnits all anledning att titta lite närmare på dem, då de är långt ifrån entydiga och okontroversiella. Det sätt på vilket T. hanterar dem visar att hon inte varit medveten om detta förhållande.

Fikt är en etnologisk genrebeteckning som skapades av von Sydow på 1930-talet. T. definierar fikt med hjälp av von Sydow, men också utifrån Honko (1962) och den amerikanska forskaren

Widdowson (1977). "Fikt eller fiktioner faller utanför den egentliga folktron. De har formen av påståenden och utsagor, vilka ger sig sken av att vara förbundna med folktro, utan att så är fallet [fr. von Sydow]. En del fiktiva väsen, s. k. barnfikt, används av vuxna mer eller mindre skämtsamt i uppfostrande syfte gentemot barn i avsikt att inpränta gott uppförande. Dessa fiktioner kan t. ex. syfta till: 1. Att fostra barn till lydnad. 2. Att få barn att komma in före mörkrets inbrott. 3. Att hålla barnen borta från farliga platser. 4. Att få barnen att gå till sängs och sova" [fr. Widdowson]. Man kan säga att: "... fiktionens mening från uppfinnarens sida alltid är överklig och har ofta också en annan än en rent poetisk användning ... På en fiktion tror man eller tror man inte" [fr. Honko] (s. 12–13).

Vi får här fyra olika begrepp: fikt, fiktion, fiktivt väsen och barnfikt. Vad står de för? von Sydow menar inte samma sak med fikt som de båda andra forskarna. Han definierar fiktioner som utsagor och påståenden (von Sydow 1934: 79f). I en senare artikel "Religionsforskning och folktradition" inför von Sydow kortformen *fikt* "... fiktiva talesätt eller fikt, som jag för korthetens skull kallar dem" (FmFt 1941: 7). I ett fikt kan förekomma fiktiva väsen. "Charakteristisch für alle Fiktionswesen ist, dass sie in Glaubensfabulaten nicht vorkommen und nur in Fiktionen genannt werden" (von Sydow 1934: 82f).

Honko vill inskränka begreppet fikt till att utslutande avse "... de kvasiväsen, för vilka det inte finns någon täckning i den egentliga folktron" (Honko 1973: 61f). Också Widdowson menar väsen när han talar om barnfikt, fikt (Widdowson 1977: 86f).

T. använder också fikt i betydelsen fiktivt väsen, det framgår av texten. Ett resonemang kring begreppet hade dock varit på sin plats. Definitionen av fikt har även på senare tid utifrån trosaspekten ifrågasatts av Kvideland i studien "Barnetru. Ein faktor i den kulturelle inlärningsprocessen" (Kvideland 1976: 233).

Metaforer har länge varit föremål för en omfattande forskning, tidigast av filosofer och litteraturvetare men i senare tid även av lingvister, psykologer och antropologer. För en strukturalistisk forskare är metaforen liksom metonymin begrepp som i dignitet kan jämföras med symbol och struktur.

Etnologin har delvis övertagit det äldre litterära metaforbegreppet och överfört det på folktron och

folkdikten. Eskeröd menar att metaforen är en del av folktron och han skiljer på metaforer, fiktioner och egentlig folktro.

Metaforen och fiktionen har folktrons form men innehållet har endast "symbolisk, bildlig eller fiktiv karaktär" (Eskeröd 1947:41). Metaforen görs här till en folkdiktsgenre.

Honko använder också metafor som en genre, men framhåller att den är svårdefinierbar. Gränsen till fiktion och folktro är flytande. "Metaforen användes icke för att inbilla någon en i verkligheten oriktig sak, men den kan ge anledning till framväxten av en fiktiv diktning." Den väsentligaste skillnaden mellan metafor och fiktion är att fiktionen tror man på eller tror man inte på. Vad gäller metaforerna "... rör det sig däremot i huvudsak om att förstå dem". För att kunna fastställa om ett väsen är ett äkta folktröväsen, en fiktion eller en metafor krävs en djupare kännedom om traditionen (Honko 1976:62f).

Någon liknande begränsning av definitionen av metafor finns inte i strukturalisternas användning av begreppet. Därför blir man något förvånad när T. i sin definition av metafor utgår från en psykolingvistisk artikel av en strukturalist, Andrew Ortony, "Some psycholinguistic aspects of metaphor", 1980. T. sammanfattar: "Det är alltså ej uttrycket i och för sig som framstår som metafor utan användningen av detsamma. Jon Blund i egenskap av symbol för eller omskrivning av sömnen eller insomnandet är en metafor" (s. 13).

T. använder utan åtskillnad metafor i de tre olika betydelseerna i sin analys. I problemformuleringen är det metafor i betydelse genre som avses. Det framgår av att metafor ställs i motsatsförhållande till väsen/fikt (s. 12). Oftast är det metafor i den allmänna betydelsen stilmedel, poetisk bild som utnyttjas men också "användningen" (use) dras in (t. ex. s. 50, 84). Någon gång förekommer också att metafor och symbol används synonymt utan närmare förklaring (t. ex. s. 13, 49). Förvirringen blir total när också termen personifikation dras in.

Personifikation är ett begrepp som har haft en särskild innebörd inom folkloristiken. Den har varit en "laddad" term och ligger delvis bakom von Sydows och Martin P:son Nilssons praktfulla strid på 30-talet. T. definierar personifikation utifrån Eskeröd. "Personifikation är en poetisk bild varigenom något opersonligt framställs som person. Det kan vara ett föremål, ett tillstånd, en verksamhet eller en egenskap som uppfattas och behandlas

som ett självständigt väsen" (s. 12). Eskeröd säger emellertid inte att personifikationer är väsen. Han skriver: "Då abstrakta eller livlösa ting karakteriseras på ett särskilt sätt genom att omskrivas som levande varelser, kan man tala om en 'vivisering'. Då gestalten är av mänsklig karaktär, talar man vanligen om personifikationer" (Eskeröd 1947:42).

Personifikation är till skillnad från metafor och fikt ingen folkdiktsgenre. Personifikation är en typ av metafor. Honko uttrycker detta mycket tydligt. Han diskuterar huruvida vindjungfrun, som förekommer i finska boteformler, är en metafor eller ett fikt: "För att vara på den säkra sidan får vi, åtminstone till en början, föra henne till gruppen metaforer, och helt enkelt beteckna henne som en personifikation av vinden" (Honko 1976:62f). Jon Blund kan vara antingen metafor eller ett fiktivt väsen. Om Jon Blund är en metafor = poetisk bild för sömnen, är det riktigt att klassificera uttrycket som en personifikation. Är Jon Blund däremot ett fiktivt väsen är han ingen personifikation, ingen poetisk bild av sömnen, utan just ett fiktivt väsen, som får sitt namn från sin funktion. Vad är då Jon Blund?

Jag avstår från att kommentera påståenden att Jon Blund är både metafor, fikt och personifikation beroende på om belägg härrör från traditionsuppteckningar, litteratur eller ordböcker (sic!) (t. ex. s. 13, 50, 84) utan tar fasta på vad som sägs i Slutord (s. 136). Här beskrivs Jon Blunds funktion på följande sätt: "I Norden framstår sömngivaren såväl i folklig som litterär tradition som ett vänligt väsen förbundet med sömn och insomnandet. Han är ett barnfikt, som de vuxna använt sig av, när de talat till barn för att locka dem i säng. Härvid är han ej som t. ex. brunnsgubben förbunden med skrämnel. Detta gäller även som regel den mellan-europeiska sömngivaren. Denne kan emellertid även vara förbunden med hot och skrämna till lydnad de barn som vägrar gå till sängs" (s. 136f).

Jon Blund, Wee Willie Winkie, Klaas Vaak, der Sandmann eller vad väsendet nu kallas är ett fiktivt väsen, inte en metafor. Metaforer kan ge upphov till fiktiv diktning, men så är inte fallet med Jon Blund. Kvideland har försökt förklara Jon Blunds uppkomst med att han diktats som svar på barnens frågor: Vad är det som gör att vi somnar? Varifrån kommer sömnen? "Då er forklaringa om at eit lite vesen kjem og lukker augene eller kastar søvnen på oss ei kjaerkomen hjelp?" (Kvideland 1976:244f). Det äldre traditionsmaterialet visar

klart att Jon Blund aktualiserats just på detta sätt – som förklaring till sömnens ankomst men också som ett medel att locka eller skrämna barnen till sängs, allteftersom situationen har krävt. Jon Blund kan således vara både ett vänligt väsen och ett skrämselfäsen. I nordisk tradition dominerar det vänliga draget, medan i den kontinentalta det skrämmande, hotande kommer till uttryck. Vad denna skillnad beror på är en intressant fråga som inte berörs av T. Hänger det samman med strängare barnuppföstran? T. påpekar i förbigående att den tyska folktraditionen är rik på skrämselfäsen med uppfostrande funktion (s. 86). Men även i svensk tradition finns många skrämselfäsen (Östling 1969, Kvideland 1976). Är det kanske bara ett källkritiskt problem, en fråga om arten av och tillgången på källmaterial?

Varför namnet Jon Blund frågar T. Hon tolkar tillnamnet Blund som syftande på blunda, ett fysiologiskt beteende (s. 34). Jon Blund betecknar ”den som blundar, alltså en sovande” (s. 12).

Men Jon Blund är inte den som sover utan den som kommer med sömnen eller har sömnen i sin makt. Substantivet Blund (eg. kort sömn) fungerar som binamn, efternamn till förnamnet Jon. Man kan förklara namnet utifrån medeltida namnskick. Under medeltiden karakteriserade binamnet ofta en egenskap hos bäraren eller att bäraren var ”försedd” med något (Modéer 1964:96f). Mansnamnet Jon Blund visar att man tänkte sig sömnväsendet som ett manligt väsen, ett väsen som var härs-kare över sömnen.

”... men varför förnamnet Jon? frågar T. vidare och anser sig inte kunna ge en tillfredsställande förklaring (s. 35). Vi kan inte utesluta att vi övertagit sömnväsentraditionen från kontinenten. Blund kan då ses som en översättning av Winkie, Vaak etc. Anledningen till att sömnväsendet ges förnamnet Jon är egentligen ganska enkel. Bo Almqvist har gjort en studie benämnd ”Norska utburdsägner i västerled” (1978). I den analysen har han sägner om odöpta barn som spökar. För att få ro för barnspöket döper man det genom att säga en medeltida dopformel: Jag döper dig till Jon eller Gudrun. Almqvist frågar också varför just namnet Jon (och Gudrun), och han finner svaret i en uppsats från 1886. Uppsatsen bär det krånliga namnet ”Om användelsen av Jon i Formulaer til desmed at betegne en mandsperson, som endnu ikke har faet noget Egennavn, eller som man ikke kan namngive” (Fritzner 1886). Jon användes som nescio nomen under medeltiden och även senare.

Det är därför inte så konstigt att namnet Jon gavs till ett fiktivt väsen.

Huruvida der Sandmann, Dustman, är namn bildade utifrån motivet att sömnväsendet kastar sand eller damm i ögonen på barnen, eller om namnet går tillbaka på en yrkeskategori (sandkörare, sopåkare) som T. framhåller, är svårt att säga. Det är inget ovanligt att människor eller särskilda yrkesgrupper använts mot barn i pedagogiskt syfte. I Sverige är sotaren ett känt exempel. Sömnväsendets namn är överhuvudtaget inte ett så stort problem som T. gör det till.

Hur barn idag uppfattar Jon Blund har T. direkt kunnat fråga barnen om. På frågan ”Varför kommer han till barnen?” fråga 5 (s. 158), svarar många barn, att han kommer till barnen med sömn, därför att han ska få barnen att sova. Vissa barn säger att han är en sagoberättare och andra menar att han ger trygghet. Det förefaller dock som om Jon Blund i första hand uppfattas som en sagofigur bland många andra på TV-rutan. I TV-serien framställs han som en urvattnad sagofigur, som ibland fylls med politisk propaganda, ibland utnyttjas som bärare av allmänmänskliga ideal, såsom att man skall vara artig, snäll mot djur o. dyl. Han kan fortfarande karakteriseras som ett barnfikt, som vuxenvärlden tar till hjälp i pedagogiskt syfte. Men han är nu endast ett vänligt för att inte säga menlöst väsen helt anpassat till nutidens uppfostringsideal. Moderna föräldrar får inte hota eller skrämma sina barn.

Som jag inledningsvis framhöll har T. sammanställt ett stort källmaterial om ett väsen som tidigare aldrig studerats etnologiskt. Hon har också kompletterat det äldre källmaterialet med eget omfattande fältarbete och därmed fångat upp traditionens nutida förhållanden. Enbart detta senare material skulle med annan utgångspunkt kunna ligga till grund för en avhandling.

Källsituationen vad gäller den äldre traditionen har inte varit så god som den brukar vara t. ex. vid studier av övernaturliga väsen. Den är dock, enligt min mening, tillräckligt god för att besvara de frågor som ställs i avhandlingens huvudsyfte: avhandlingen är ett försök till analys av den med Jon Blund förbundna sömngivarföreställningen, varför den uppstått, hur den anpassats i tiden och utveck-lats till dagens föreställningar om ett sömnväsen. Avsaknaden av en teoretisk utgångspunkt och ett fast metodiskt grepp får dock som konsekvens att huvudsyftet drunknar i alla delproblem som tas upp. Delproblemen är alldeles för många, för vid-

lyftigt formulerade och ibland delvis irrelevanta i förhållande till den övergripande problemställningen.

Litteratur

- Almqvist 1978. Almqvist, B., *Norska utbudssägner i västerled. Tradition og samfund*. Festskrift till professor Olav Bö. Oslo—Bergen—Tromsø.
- Eskeröd 1947. Eskeröd, A., *Årets åring. Etnologiska studier i skördens och julens tro och sed*. Nordiska museets handlingar 26. Stockholm.
- Fritzner 1886. Fritzner, J., *Om anvendelsen af Jón i Formulaer til desmed betegne en Mandsperson, som endnu ikke har faet noget Egenmann, eller som man ikke kan namngive*. Arkiv for Nordisk Filologi III.
- Honko 1973. Honko, L., *Metodiska och terminologiska betraktelser. Tro, sanning, sägen*. Tre bidrag till en folkloristisk metodik. Red. B. af Klintberg. Stockholm.
- Kvideland 1976. Kvideland, R., *Barnetru. Ein faktor i den kulturelle innlaeringsprosessen*. Nordisk folktro. Studier tillägnade Carl Herman Tillhagen . . . Stockholm.
- Modéer 1964. Modéer, I., *Svenska personnamn*. Handbok för universitetsbruk och självstudier av . . . Anthroponymica suecana 5. Lund.
- Ortony 1980. Ortony, A., *Some psycholinguistic aspects of methafor. Cognition and figurative language*. Ed. R. Honeck & R. Hoffman. Hollsdale New Jersey.
- Sydow 1934/1948. Sydow, C. W. von, *Kategorien der Prosa-Volksdichtung. Selected papers om folklore*. Ed. Lauritz Bødker. Copenhagen.
- — — 1941. *Religionsforskning og folktradition*. FmFt.
- Verelius 1691. Verelius O., *Index Linguae Veteris Scytho-Scandicae sive Gothicae*. Uppsala.
- Widdowson 1977. Widdowson, J., *If you don't bee good. Verbal social control in New Foundland*. Social and economic research 21. Memorial University of New Foundland.
- Östling 1969. Östling, Chr., *Skrämselväsen — fikt och verklighet*. Sem. uppsats etnol. inst. Lund (opubl).

Samhällsplaneringens lokala villkor

Av Sören Jansson

Thomas Højrup: Det glemte folk. Institut for europaeisk folkelivsforskning. Statens Byggeforskningsinstitut. Hørsholm 1983. 543 s., ill.

Boken om det glömda folket har sin upprinnelse i ett projekt, som 1977 igångsattes av Statens Byggeforskningsinstitut i Danmark. Man hade som mål att tureta och på sikt skapa bättre underlag för den regionala planläggningen. En av utgångspunkterna för detta arbete var att människor i allmänhet bör få en mer aktiv del i den övergripande samhällsplanering som i slutänden alltid främst drabbar dem själva. Men för att precisera formerna för reformarbetet krävdes ökad kunskap om levnadsförhållanden i olika delar av landet, kunskap om planeringens lokala villkor.

För att gripa sig an dessa frågor engagerades Thomas Højrup, som tillsammans med ytterligare några etnologer genomförde en fältstudie i köpstaden Skive och dess omland på Jyllands västkust. Med detta område hade man täckt in ett brett spektrum av yrkeskategorier och sociala miljöer: stadens tjänstemannagrupper och industriarbetare, de mindre orternas arbetare och småföretagare samt bönder, fiskare och diversearbetande småbrukare på landsbygden och vid kustens fiskelägen.

Efter hand har Højrup trängt djupare in i en teoretisk bearbetning av den problematik som ligger till grund för undersökningen, vilket resulterat i denna digra bok på över 500 osedvanligt komprimerade sidor.

Det första kapitlet, "Livsformer och existensvillkor (levevillkor)", är en teoretisk introduktion till

problem kring människors sätt att leva och de samhällsvillkor som påverkar olika livsformer. Här tar Højrup utgångspunkt i historiematerialismens begreppspar produktionssätt och samhällsformation, med vars hjälp han söker skissera en logiskt stringent analysmodell. Oväsentligheter som forskaren möter i "verkligheten" på fältet kan uteslutas till förmån för en koncentrerad satsning på de faktiska eller grundläggande sammanhang som rör förhållandet samhällsformation (läs existensvillkor) och produktionssätt (läs livsform).

Utifrån detta perspektiv karaktäriseras två typer av livsformer, den rurala och den urbana. Kännetecknande för den rurala är bl. a. att kärnfamiljen, det utvidgade hushållet eller ett mindre antal familjer utgör produktionsenheten. Man arbetar ofta tillsammans och knyts via sysselsättningen till ett större socialt nätverk. Den urbana livsformens särdrag tar sig tydligast uttryck i att människornas aktivitetsfält är geografiskt åtskilt i olika sektorer för boende, produktion och konsumtion. Men skillnaden mellan dessa två typer gäller inte bara vardagslivets organisation. Följden blir också två skilda ideologiska strukturer, dvs. att människorna tänker olika i en rad väsentliga frågor.

I nästföljande kapitel presenteras en provkarta på varianter av rurala och urbana livsformer. Vi får bekanta oss med ett stort antal empiriska "fall" (grupper och enskilda individer) och i detalj se hur deras vardag är uppbyggd, med arbete, hushållsbestyr, sociala relationer och fritidsaktiviteter. Kapitlet inskränker sig inte till en beskrivning av yttre iakttagbara fenomen utan Højrup bemödar sig också om att teckna bilder av människornas tankevärld. Parallellt med presentationen av det lokala skeendet görs hela tiden kopplingar till övergripande betingelser i samhällsstrukturen.

Mycket kretsar kring familjen och dess funktion. Den rurala familjetypen framträder som en organiserande enhet i ett större komplex, som omfattar både arbete och olika typer av utåtriktade sociala aktiviteter. Den är också kopplad till en specifik ideologisk struktur som motiverar och sanktionerar respektive familjemedlemmars plats och funktion i gemenskapen.

Den urbana livsformen låter sig inte lika lätt fångas i allmänna utsagor, men lönearbetet, som kännetecknas dels av en skarp uppdelning mellan arbete och fritid, dels av att de som utför arbetet inte själva förfogar över produktionsmedlen, ger vissa grundläggande karaktärsdrag. Som exempel kan nämnas att könsrollerna är markantare. För-

värvsarbete och hushållsarbete är två separata ansvarsområden som män och kvinnor sköter nästan helt fristående från varandra.

En intressant fråga i sammanhanget gäller lönearbetets samband med vissa allmänna kulturdrag i den moderna västvärlden, nämligen konsumtionsidealet, individualismen och karriärtänkandet. Här menar Højrup att människor som inte förfogar över produktionsmedlen naturligt nog varken vill eller kan återföra vinsten av sitt arbete direkt till produktionen. Detta sker i stället indirekt via konsumtion. Konsumtionen blir därmed för många målet för deras vardagliga verksamhet, det mått man använder för att mäta framgång och personlig tillfredsställelse.

I nästföljande kapitel återvänder Højrup till förnyade diskussioner om relationen livsform-existensvillkor. En konsekvens av den empiriska belysningen är att det krävs en mer nyanserad gruppering av livsformerna. Eftersom han i bestämningen av "rural" tar sin utgångspunkt i arbetsliv och produktionsförhållanden, kommer denna grupp att omfatta kategorier som i allmänt språkbruk vanligen räknas som "urbana", t. ex. småföretagare inom handel, hantverk och servicenäringar. Dessa lever ofta under förhållanden som delvis liknar bondens: rörelsen är liten, de har inte "fritid" på samma sätt som anställda, familjen är ofta involverad i företaget och man bor vanligen i nära anknytning till arbetsplatsen. Därmed är termen "rural" olämplig och denna kategori kallas i stället "livsform 1".

Dessutom visade sig den urbana livsformen allt för variationsrik för att sammanfogas under ett begrepp. Højrup låter den i stället sönderfalla i två kategorier, "livsform 2" och "livsform 3" varav den förra omfattar industriarbetare och den senare tjänstemannagrupper.

Personligen tror jag att resonemanget kring "livsformernas" benämning kan verka vilseledande. Varför inte fastslå att man studerar människor utifrån deras position i arbetslivet, inte utifrån empiriskt fastlagda miljöer i vid bemärkelse (det som många med mig tänker på när man använder ordet livsform)? När Højrup i fortsättningen utvecklar en specifik begreppsapparat om förhållandet livsform-existensvillkor är det framför allt "livsform 1" och "livsform 2" som står i fokus för resonemanget och man bör tänka på att det är "småföretagaraspekten" och "industriarbetaraspekten" som framhålls i respektive livsform. Resonemanget blir absolut inte mindre intressant på

grund av detta, tvärtom visar sig temat ytterst innehållsrikt för en etnologisk analys. Men när det gäller att finna "logiske, gensidige betingelseforhold" mellan livsform och samhällsstruktur är det naturligtvis en väsentlig skillnad om man studerar småföretagare eller landsbygdsbefolkning i allmänhet.

Utifrån de tre nämnda livsformerna bygger Højrup upp en teoretiskt härledd relationskedja mellan lokala kulturformer och övergripande samhällsvillkor. Syftet är att påvisa exakt vilka ekonomiska, politiska och ideologiska betingelser de olika lokala livsformerna vilar under. En av författarens allmänna utgångspunkter är att graden av vällevnad inte kan bestämmas utifrån föreställningar om allmänmänskliga behov och resurser utan i stället är beroende av människors konkreta förmåga att utifrån sina erfarenheter återskapa eller reproducera sin livsform. Det pågår kontinuerligt en form av lokalt reformarbete, en kamp för att behålla betingelserna eller att på ett tillfredsställande sätt anpassa sig till dessa. Denna strävan efter konsolidering, återskapande eller försvar av existerande villkor kallar Højrup *neokulturation*.

Resterande del av boken utgörs av exemplifieringar och fördjupningar av resonemanget kring begreppet neokulturation. Huvudkapitlet handlar om kustbefolkningen i ett område vid Limfjorden, där fisket sedan länge spelat en viktig roll i försörjningen. Det gäller inte bara den traditionella kombinationen av lantbruk och fiske eller renodlat yrkesfiske. Under loppet av 1900-talet har fisket dessutom blivit en viktig faktor för människor som har sin huvudsakliga utkomst inom andra områden, t. ex. småföretagare eller industriarbetare som pendlar in till centralorten Skive.

Ekonomiskt kan man här tala om en binäring med varierande betydelse i det enskilda fallet, men å andra sidan är det inte möjligt att reducera verksamheten till det ekonomiska området. Fisket är minst lika viktigt i människornas tankevärld, i deras föreställningar om vad som är rätt och väsentligt att göra, liksom en grundläggande förutsättning för det sociala mönstret över bygden.

Men centrala myndigheter och organisationer ser förhållandena på annat sätt. För dem är fisket en ekonomisk fråga och i takt med näringens försämrade konjunkturer på 1960- och 1970-talet började man allt mer rikta blickarna mot grupper som ansågs göra intrång på yrkesfiskarnas domäner. Efter ett omfattande utredningsarbete lades 1978 fram en ny lag rörande rätten till fiske, vilken på

ett avgörande sätt riktade sig mot just gruppen "deltidsfiskare".

För befolkningen vid Limfjorden upplevdes lagförslaget som ett allvarligt hot. Den ekonomiska aspekten var självfallet viktig, men man bedömde även konsekvenserna i ett vidare perspektiv och kunde lätt leva sig in i de sociala följder lagstiftningen skulle få. Till yttermera visso ansåg man att den vilade på felaktiga premisser, framför allt vad gäller deltidfiskarnas inverkan på yrkesfiskarnas ekonomiska problem, där orsakerna fanns att söka på helt andra områden. Lagen upplevdes entydigt som ett utslag av överförmynderi grundat på okunnighet om faktiska förhållanden.

I boken får vi mycket ingående följa händelseutvecklingen i samband med fiskelagen från 1978. Bl. a. ges en ingående presentation av de argument som på central nivå fördes fram i utredningsskedet och vi får även följa de lokala reaktionerna, bl. a. bildandet av en kamporganisation som förde fram befolkningens synpunkter på central nivå.

I mitt tycke är dessa avsnitt bokens starka sida. Här ges en handfast och inträngande belysning av problem som i högsta grad gäller konflikten mellan samhällsplanering och lokala livsformer. På ett övertygande sätt visar författaren hur man från centrala myndigheters sida framför allt via lagstiftningen kan gripa in i människors vardagssituation utan att egentligen förstå konsekvenserna av sitt handlande. Det handlar om bristande kunskaper och bristande förståelse för hur folk i allmänhet lever och vilka betingelser som är nödvändiga för att de skall kunna vidmakthålla den livsstil de upplever som lika viktig som självklar.

Men det är heller inte bara en fråga om bristande kunskap. Analysen visar också att mycket handlar om storsamhällets (eller varför inte samhällsplanerarnas) syn på organiseringen av människors vardagstillvaro. Från såväl politiska partier som intresseorganisationer finns ett starkt uttalat behov av planering och tillrättaläggning. Människor måste ha *en* plats, *en* sysselsättning och *ett* boende. Olika typer av verksamhetsområden skall i minsta möjliga mån överflygla varandra. Arbete skall vara beskattningsbar yrkessysselsättning och fritid skall vara rekreativa aktiviteter under icke-arbetstid. Alla blandformer är av ondo. Man kan måhända tala om en "verklighet" anpassad till de stora organisationernas behov av funktionsduglighet och effektivitet snarare än enskilda människors önsknings.

Med andra ord innehåller "Det glemte folk"

många diskussioner och iakttagelser som borde vara till gagn för en rad människor. Men förmodligen kommer den inte att läsas av särskilt många. För att över huvud taget komma igenom boken krävs sannolikt hög akademisk utbildning och dessutom ett väl tilltaget tidsutrymme, som få har utom möjligtvis privilegierade forskare som kan använda sin arbetstid för detta ändamål. Texten är minst sagt snårig och "vetenskapligt" tillkrånglad på ett sätt som man numera sällan stöter på inom humaniora.

Det hade varit enklare att skriva för en bestämd målgrupp, t. ex. folk i allmänhet som är intresserade av samhällsplaneringsproblematik. Men målsättningen med boken är dubbelbottnad. Författaren vill också lansera en analysmodell som kastar "nyt lys över ikke blot politiske konflikter, men også kulturelle og ideologiske forskelle og social forandring".

Det är svårt att ta entydig ställning till den inomvetenskapliga diskussion som löper genom boken, men jag vill här ta upp några framträdande drag. I ett referat från den senaste etnologkongressen i Danmark sommaren 1983 (införd i Rig 1983:3) skrev jag bl. a. "att hermeneutiskt orienterad forskning med nyckelord som förståelse, tolkning och perspektiv har fått en allt mer etablerad position i forskarsamhället".

En av de forskare som då åsyftades var Thomas Højrup, som presenterade tankegångar ur den aktuella boken. Efter att nu ha studerat den i sin helhet har jag anledning att ångra detta reservationslösa uttalande. För boken är ungefär allt annat än hermeneutiskt orienterad. Finns det något som heter anti-hermeneutisk passar nog detta bättre som allmän karaktäristik.

Här är det inte fråga om att "tolka" och "förstå" händelser i människors vardag, snarare att nå fram till logiskt oantastliga förklaringar och en modell som förutsäger olika typer av handlingar. Analysmodellen kan närmast liknas vid en data-maskin som ger de rätta svaren — bara den är rätt programmerad.

Teoretiskt bygger Højrup vidare på den gren inom historiematerialismen, som avfärdar en renodlat marxistisk makrostrukturell lagmässighetslära. Han betonar istället segheten i de lokala livsformerna, människornas möjlighet att kringgå eller anpassa sig till centralmakten och leva i överensstämmelse med sin egen kultur. Men människor är inte alltid starka. Deras förmåga att agera enligt sina kulturellt tilldelade normer och värde-

ringar beror i hög grad på kulturens homogenitet och inre kraft, den lokala ekonomiska uppbyggnaden, ideologierna och den sociala strukturen.

Som jag förstått saken är idén med neokulturationsbegreppet att formalisera och begreppslogisera relationen mellan lokalkulturens reproduktionsförmåga och storsamhällets villkor. Med andra ord att få fram en analysmodell som pekar på de väsentliga, bärande dragen i livsformen och därefter klargör vilka övergripande faktorer dessa i sin tur är avhängiga av. Men samtidigt som enkla makrostrukturella orsakssammanhang avfärdas, hamnar Højrup i en ny form av lagmässighet. Förklaringarna söks delvis på annat håll men arbetet styrs likväl av jakten på de "absoluta" sanningarna.

För att lyckas med detta förespråkar Højrup en något okonventionell syn på empirin, vilket närmare utvecklats i en not. Den empiristiska vetenskapstraditionen ser "verkligheten" som ett fält som skall upptäckas. Fenomen i denna verklighet ges olika benämningar, som med andra ord byggs upp eller konstrueras utifrån empiriska iakttagelser. Men med hjälp av dessa begrepp kan man enligt Højrup aldrig uppfylla den egentliga vetenskapliga målsättningen, som är att fastställa *förklaringar* till fenomenen. Vetenskapliga förklaringar kan nämligen endast nås genom att man fastställer *nödvändiga sammanhang* mellan olika fenomen och detta är omöjligt om begreppen konstrueras utifrån empiriska iakttagelser. För att man skall kunna uttala sig om sammanhang måste begreppen utvecklas i förhållande till varandra. De måste utifrån teoretiska premisser konstrueras på så sätt att de innehållsmässigt implicerar varandra. Det vetenskapliga arbetet handlar med andra ord i grunden om att utveckla "begreppslogisk" nödvändighet mellan fenomen. Närmast som ett föredöme pekar han här på naturvetenskaplig forskning som lyckats väl i detta avseende.

Jag brukar själv förespråka att man utifrån teoretiska föreställningar renodlar perspektiv på mänskliga aktiviteter, att man väljer problem eller utvecklade teorier i sin strävan efter kunskap om fenomen i kulturen. Då är det inte bara legitimt utan snarast nödvändigt att "bortse" från andra fenomen eller faktorer som kan vara betydelsefulla ur andra aspekter. Den tanken står jag alltså inte främmande för. Inte heller tycker jag att Højrup resonemang brister i logik och konsistens. Han följer mycket väl sina utstakade linjer och presenterar resonemang som passar in i bilden. Mycket

skickligt dessutom.

Min tveksamhet till forskningsmetodik ligger måhända främst i en spontan känsla att intresset riktas från människorna i fråga till en filosofiskt präglad fördjupning omkring begrepp, definitioner och logik. Man frågar sig om de intressanta resonemang som faktiskt finns bottnar i upptäckter om fenomen eller om de snarare är konstruktioner utifrån en teori. Denna känsla, att det är de teoretiska premissernas oemotsäglighet snarare än människor i vissa omständigheter, som är det egentliga objektet för undersökningen understryks också av inställningen till intervjupersonerna. Redovisningen av intervjuarbetet är i mitt tycke klart otillfredsställande. I en kort passus i inledningen nämns följande: "Den inledande undersøgelse rejse varede knapt en måned, hvori et hold på 4 foretog optegnelsearbejde i henholdsvis landdistriktet, den lille by på landet og egnscenterbyen. Hvert sted besøgte en række (min kurs.) forskellige familier, der repræsenterede de i forvejen udvalgte familietyper" (16).

Det är heller inte bara intervjuaterialets kvantitet man svävar i ovisshet om utan även dess kvalitet. Vad är det egentligen man frågar om? Något uttömmande svar ges inte, men huvudriktningen står ändå tämligen klar. Det rör sig inte om djuplodande, individorienterade samtal, där intervjupersonen själv står i fokus för intresset. Snarare har man använt sig av den gamla etnologins syn på intervjupersonen som meddelare, någon som berättar om någonting, om arbete, vänner eller familjegemenskap, och inte primärt uttrycker sina värderingar och förhållningssätt: "Indsamlingen af oplysninger har derfor taget sit udgangspunkt i husstandens eller familiens måde at fungere på. Vi har ikke satset på interviews med enkelt personer eller satset på at 'finde lokalsamfundet' uanset hvor, undersøgelserne blev foretaget. Der er i stedet spurgt om, hvorledes en husstand fungerer som en helhed, og om hvilke funktionelle relationer den har udadtil" (73).

Är det då nödvändigtvis fel att låta upptäckterna frammanas av teoretiska premisser. Nej, kanske inte. Det viktiga måste väl vara att de kommer upp till ytan, hur detta än sker. Kanske är det också en fråga om den enskilde forskarens läggning. Min personliga motivering för att syssla med forskning är att lära mer om *hur* människor fungerar som samhällsvarelser, hur de tänker och agerar i olika typer av sociala, ekonomiska och kulturella sammanhang. Däremot är jag fullständigt ointres-

serad av att studera mänskliga aktiviteter såsom ett "logisk nødvendigt, gensidigt betingelsesforhold til" vad det än vara må. Kanske är jag heller ingen riktig vetenskapsman, men Gud ske lov för det i så fall!

Kaarlo Wirilander: Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1870. Översättning av Eva Stenius. Nordiska museets handlingar 98. Stockholm 1982. 469 s., ill.

När Nordiska museet nu ger ut Kaarlo Wirilanders *Herrskapsfolk*, som kom på finska 1974, betyder det att ett viktigt socialhistoriskt arbete om främst den finlandssvenska borgerligheten blir tillgängligt för svenskspråkiga läsare. Det är ett mycket omfattande arbete, tjockt som två à tre ordinära moderna doktorsavhandlingar. Men till skillnad från i en doktorsavhandling lämnas ingen närmare redogörelse i inledningen för verkets planläggning och disposition. Läsaren kan så småningom få svårigheter att finna överblick i myllret av tabeller, procentsiffror och tungt flödande text.

Wirilander anger som sitt syfte att teckna en bild av herrskapsståndets sammansättning, sociala åskådningar, attityder och handlingsmönster. Han hävdar att det för socialhistorisk forskning är av mindre vikt att studera socialhistoriskt betydelsefulla idéers uppkomst och originalitet. Viktigare är att följa deras spridning och genomslagskraft. Han menar t. o. m. att endast de åskådningar och förhållningssätt som är allmänt omfattade har socialhistorisk betydelse.

Min huvudanmärkning mot Wirilanders framställning är att den alltför ensidigt och även litet väl omständligt behandlar herrskapsståndets *sammansättning*. Enligt den visserligen knapphändig formulerade programförklaringen i inledningen (och enligt baksidestexten) borde bilden även omfatta "sociala åskådningar, attityder och handlingsmönster". Och på dessa punkter blir läsaren inte helt tillfredsställd.

För den som söker epokens sociala värderingar är bokens första längre kapitel mest givande, det som heter Ståndsperson och herrskapsstånd. Här ges framför allt en mycket lärorik framställning av läran om de fyra temperamenten. Denna lära bygger ju som bekant på tanken att det finns fyra

grundelement (eld, luft, jord och vatten) av vilka även människan med sina kroppsliga och själsliga egenskaper är sammansatt. Människors lynne berodde på sammansättningen av dessa grundelement i de s. k. kroppsvätskorna (blod, gul och svart galla, slem). För stor förekomst av en viss vätska ansågs alstra vissa karaktärsdrag, t. ex. värme eller kyla, tröghet eller hetsighet. Särskilt intressanta blir dessa föreställningar när de troddes kunna attribueras inte bara till individer utan till hela stånd eller samhällsklasser. Det koleriska temperamentet ansågs känneteckna adeln, äroståndet. En adelsman var stursk och ärelysten, "blåblodig", hetsig, nervös och snar till dueller. Det melankoliska temperamentet utmärkte präster och skolfolk, torra bokmalar, lugnt kalkylerande, "kallblodiga" människor. Det passade utmärkt för läroståndet men även för det systematiskt beräknande borgerskapet. Böndernas temperament ansågs vara det flegmatiska, präglad av tröghet, förnöjsamhet och beskedlighet.

I all sin obarmhärtighet och måttlösa förenkling kan säkert den gamla temperamentläran ge viktiga bidrag till äldre seklers synsätt på vad som var att vänta sig i världsbild och handlingsmönster från människor av skilda stånd. Wirilanders behandling av detta ämne är fångslande. Wirilander framhåller i samma kapitel olika yttre uttryck för ståndsmedvetenhet och sociala skiljelinjer. Gränsen mellan klädesrock och vadmalsströja var en social gräns, klädernas färger hade en symbolisk betydelse, värjan var ett viktigt ståndsattribut. Ett originellt resonemang förs om bestämda stånd- och ämbetsminer. Mer kända är de sociala olikheter som framträdde vid t. ex. bestraffning och avrättning och i det religiösa livet.

Bokens till omfånget dominerande kapitel heter Herrskapsståndets struktur. Det präglas framför allt av en systematisk strävan att i kvantitativa mått begränsa och karakterisera herrskapsklassen: social bakgrund, äktenskapsmönster, åldersförhållanden, flyttningsrörelser. Förvånande nog saknas en diskussion av språkets roll i detta tvåspråkiga land. Praktiskt taget alla namn som möter från den studerade epoken är svenska. Vore inte framväxten av en finskspråkig herrskapsklass värd ett eget avsnitt?

Några av de talrika tabellerna i boken är förbryllande. Ta t. ex. tabellen på s. 183, Ståndspersoner och allmoge i tjänstemannakårens härkomststruktur 1730, 1800 och 1870. Den visar, enligt författaren, att andelen tjänstemän från allmoge-

hem ökade successivt under perioden. Siffrorna i tabellen är 10,5 %, 13,6 % och 14,9 % för de tre valda åren. En ökning, om än långsam. Men samtidigt anges procentsiffrorna för dem vars faders sociala ställning var okänd till respektive 30,8, 10,7 och 4,3. Rimligen rör det sig här främst om folk ur "allmogen". Författaren har själv tidigare deklarerat: "Uppenbart är likaså att de tjänstemän vilkas sociala utgångsställning är okänd främst hörde till dem som hade strävat upp till tjänstemannaståndet från lägre befolkningslager" (s. 182). Om man nu vågar räkna med att 80 % av personerna vars faders ställning var obekant kom ur allmogen, blir andelen tjänstemän utgångna ur allmoge hem 35,1 % 1730, 19,3 % 1800 och 16,2 % 1870. Alltså precis stick i stäv med Wirilanders tolkning av tabellen. Allmogeandelen bland tjänstemännen sjönk successivt.

Wirilanders Herrskapsfolk är ett imponerande kraftprov. Etnologiskt och kulturhistoriskt intresserade läsare har mest att hämta i kapitlet Ståndsperson och herrskapsstånd. Det har säkert framgått att jag finner den konsekventa viljan att sedan servera data om Finlands herrskapsklass i kvantifierad form som en smula missriktad. De många tabellerna och diagrammen har antagligen kostat oproportionerligt mycket i arbete i jämförelse med den information de kan ge.

Mats Hellspång

Gertrud Grenander Nyberg: Lanthemmens prydnadssöm. Studier av svenskt folkligt broderi på hemtextilier före 1900. English summary. Nordiska museet, Stockholm 1983. 176 s., ill.

Gertrud Grenander Nyberg, sedan 1930-talet verksam som textilforskare, kvinnohistoriker och etnolog, behandlar i sin senaste bok "Lanthemmens prydnadssöm" svenskt folkligt broderi på hemtextilier före 1900. Exempelen är hämtade från Nordiska museets samlingar av textilier för heminredning, hushåll och transport. Broderi på dräkt berörs inte alls. Det bör enligt författaren ägnas en egen volym. Då det handlar om konstsöm på föremål av folkligt ursprung har termen prydnadssöm föredragits framför ordet broderi som genom sin franska härkomst anses ha en mer internationell karaktär.

Det inledande kapitlet redogör bland annat för 1800-talets intresse för och skiftande inställning till den folkliga slöjden. Hushållningssällskapen såg den, under tidigt 1800-tal, som en utkomstmöjlighet för en växande befolkning. Mandelgren, Hazelius och andra folklivsintresserade betraktade folkkonstens produkter som dokument från en kultur stadd i upplösning och samlade under 1800-talets andra hälft in dem till museer och institutioner. Folklig slöjd blev under seklets sista decennier en inspirationskälla att ösa ur för konstnärer och konsthantverkare av olika slag och inte minst för de i början på 1900-talet startade hemslöjdsföreningarna.

Kapitlet "Den traditionella prydnadssömmens miljö och villkor" berättar om hur husens utseende och människors liv i helg och söcken påverkat hemtextiliernas utformning. Råvarutillgången och näringslivets struktur är andra faktorer av betydelse. Förändringar i någon eller några av dessa får följdverkningar också på textilierna. Nya uppfindingar föder nya behov. Fyrkantiga kuddar blev vanliga när den lösa stolen gjorde sitt intåg i bondehemmen under 1700- och 1800-talen — tidpunkten varierar för olika landsändar. Separatorn och symaskinen fick under 1800-talets andra hälft sin speciella duk.

De fyra följande kapitlen ägnas åt en detaljbekrivning av föremålen som på ett naturligt sätt grupperas efter användning i textilier för tak och vägg, för bädden, för sittmöblerna och för bordet och maten. Sistnämnda kapitel kallas vita dukar.

Uppläggningsen och också kunskapsstoffet känns ganska välbekanta för den som är förtrogen med Anna-Maja Nyléns Hemslöjd.

Livets och årets fester förbereddes noga och firades länge och grundligt tillsammans med släkt, vänner och grannar. Till dessa högtider hämtade husmor fram det vackraste gården och den egna hemgiften kunde pretera av broderade och konstvävda alster för stugans prydnad. Författarinnan berättar mycket levande och initierat om hur seder och bruk, hus- och möbeltyper i olika delar av landet påverkat bostadens textila utrustning.

I det avslutande kapitlet får vi möta några av brodöserna som använde sin skicklighet med nål och tråd för att skaffa sig och familjen bärning. De sista årtiondenas forskning har dragit fram deras namn och verk i ljuset och bidragit till en ökad förståelse för vad som sker med en konststart vid mötet mellan en stark konstnärspersonlighet och en bygd fylld av traditionell särprägel.

Efter en engelsk sammanfattning med bildhänvisningar följer ett uppslag med en lista över sömnadstermer som med fördel kunde ägnats större omsorg eller helt utelämnats. Vissa termer har fått en förklarande teckning, andra endast en nummerhänvisning till bild i den löpande texten — en förvirrande och mycket otillfredsställande lösning! Bilderna är dessutom ofta alldeles för små för att man skall kunna studera sömmar i detalj.

Boken har för övrigt en rätt tråkig lay-out. Det är synd när t.ex. en bit av ett vackert färgfoto försvinner in i bokens rygg. Den har också ett besvärligt format. Uppslagen går den inte att bekvämt hålla med en hand. Boken är emellertid mycket levande och trevligt skriven och innehåller mängder med nyttiga fakta, som, även om de ej är nya, här presenteras på ett livfullt och engagerande sätt. Som framgår av den gedigna notapparaten bygger boken på tidigare publicerad forskning — andras och egen — inom ämnet. Också bildmaterialet är till stor del redan välkänt från andra publikationer. Många av dessa äldre bokverk är i dag svåråtkomliga för en större allmänhet och därför kommer "Lantheimmens prydnadssöm" säkert att med glädje tas emot och läsas av alla som vill veta något om äldre folkligt broderi.

Till sist ett påpekande litet vid sidan av. Varför skriva rölakan med två l när rekommenderad stavning (Nordisk textilteknisk terminologi, Oslo 1974) är rölakan med ett l?

Britta Hammar

Peter Burke: Folklig kultur i Europa 1500—1800. Svensk översättning av Suzanne Almqvist. Författarförlaget. Stockholm 1983. 359 s., ill.

Peter Burke är historiker, verksam vid universitetet i Cambridge. Det är viktigt att notera att hans definition av "folkultur" är något annorlunda än den som vanligen används i modern etnologi. Kultur är för Burke både värden och de symboliska yttringar dessa tar sig. Kultur är en del av den totala livsstilen. Folkkultur är den officiella kulturen, icke-elitens kultur. Han ansluter sig delvis till Robert Redfields idé om en "stor tradition" (det bildade fåtalets kultur) och en "liten tradition" (den stora massans kultur som levde i byarna). Men han menar att "den lilla traditionen", folkkulturen, var tillgänglig för överklassen under 1500-talet, man hade så att säga ett ben

även i folkkulturen. Den "stora traditionen" var däremot stängd för folket.

En av Burkes teser är att överklassen under 1600-talet och än mer under 1700-talet börjar "dra sig tillbaka" från folkkulturen. Häxprocesserna upphörde för att bildat folk slutat tro på häxor. Burke tecknar en bild av hur överklassen "kultiveras", hur man internaliserar självkontroll och moraliska principer, som inte så litet påminner om den bild av 1800-talets borgerliga värden, som behandlats i de senaste årens etnologiska debatt i Sverige.

Burke söker alltså kulturella värden och han söker dem främst i olika slags symboliska uttryck. Det betyder att han särskilt stöder sig på konkreta uttryck bevarade i arkiv och på museer: visor, berättelser, uppteckningar om seder och fester, folkkonst. Litet förenklat: han studerar folkkulturen i texter och bilder. Burke intresserar sig främst för folkkultur i form av berättande i ord och bild, för genrer och motiv som kan jämföras med "den stora traditionens" konst och dikt. På detta sätt får folkkultur hos Burke en viss kvalitativ innebörd, en slags konst. Vad man däremot inte möter hos denne historiker är folkliga beteenden, arbetsförhållanden, bostadsvanor, med andra ord folkkulturens vardagsliv.

Burke diskuterar upptäckandet av folkkulturen under slutet av 1700-talet och 1800-talet och försöker ge en bakgrund till denna process. Under 1500-talet hade överklassen i Europa varit delaktig i många sidor av den folkliga kulturen. Under 1800-talet däremot hade man hunnit bli obekant med folkets kultur. Samtidigt hade man börjat beundra både folkkulturen och folket.

Peter Burke försöker skissera variationerna i Europas folkkulturer. Den lilla traditionen var naturligt nog långt mer heterogen än den stora. Han redogör för rader av delkulturer efter bl. a. religiös tro, yrken och bosättningsmönster. En variabel, som ständigt intresserar författaren är den växlande skrivkunnskapen. Värda en betydligt utförligare behandling är några notiser om "inomhuskulturer" och "utomhuskulturer" i norra respektive södra Europa.

Eftersom Burke emellanåt kommer nära synen på folkkultur som en slags konstform, är det naturligt att han mycket uppmärksammar de aktiva traditionsbärarna. De skildras som improvisatörer innanför en traditionell ram. Burke har många intressanta påpekanden att göra om den muntliga traditionens överförande. Över huvud taget är

denna framställning fylld med principiella och metodiska överväganden och utvecklingar. Det är egentligen mindre en översikt av Europas folkkulturer än en diskussion om folkkulturens form och karaktär med material från Europa som underlag.

I bokens avslutande tredje del skildras folkkulturens förändring och reformering. Här står kyrkans och prästernas roll i fokus. Såväl den katolska som den protestantiska kyrkan ingrep, dock med olika motiv och intensitet. I ett första skede angreps vidskeplighet och hedniska kvarlevor, i ett andra omoral och tygellöshet. Reformarbetet underlättades av boktryckarkonsten och förbättrade vägar. Det blev på sina håll mycket framgångsrikt. Så förvandlades t. ex. Wales folkkultur med Burkes ord till en slags "frikyrkokultur".

"Folklig kultur i Europa" är ett arbete fyllt av idéer, en spännande läsning. Notiserna kan ibland möjligen göra ett överrikt intryck. Burkes beläsenhet är förbluffande. Litteraturförteckningen omfattar 40 sidor! Tyvärr saknas noter. Det finns många detaljuppgifter om svensk folkkultur och man skulle gärna vilja haka på en och annan av dessa. Men läsaren får nöja sig med att gissa utifrån litteraturförteckningen, vilken källa som utnyttjats. Det bör t. ex. vara Egil Johanssons arbeten, som ligger till grund för Burkes uppgifter om läs- och skrivkunnskapen i Sverige. Inget land i Europa hade så hög läs- och skrivkunnskap som Sverige. Ändå måste man misstro uppgiften att 98 % av befolkningen i Härnösands stift var läs- och skrivkunnig 1714, drygt ett sekel före folkskolans införande. Det är förmodligen högre siffror än idag! Vad betyder här läs- och skrivkunnskap?

Peter Burkes arbete fyller en kännbar lucka i den egenartat otillräckliga översiktslitteraturen om europeisk folkkultur. Den borde ha en naturlig plats i kurslitteraturen på de etnologiska institutionerna.

Mats Hellspong

Boel Almquist: Jämtlands medeltida kyrkor. Fornvårdaren nr 19, 1984. Utgiven av Jämtlands läns museum. 236 sid., ill.

Boel Almquist, fil. lic. i konsthistoria och knuten till riksantikvarieämbetets avdelning för Sveriges kyrkor, har kommit med en utgåva om Jämtlands medeltida kyrkor.

Den är ambitiöst och omsorgsfullt skriven och en bra handbok som bör ligga i handskfacket hos varje bilande turist i dessa trakter. Här gives en klar och bra översikt av byggnadsskick och inredning, skulpturmateriäl, nattvardskärl och textilier. Den avslutas med en genomgång i alfabetisk ordning av samtliga kyrkor; var och en med sin speciella byggnadshistoria och bevarade föremål. Man noterar här tacksamt de många äldre avbildningarna i teckningar, där inte minst resenären och konsthistorikern Nils Månsson Mandelgren är flitigt representerad. Varje avsnitt kompletteras med tillhörande litteratur.

Bildmaterialet är mycket rikt. Mest imponerar kavalkaden av de mäktiga helgonen, de många som trots allt finns kvar, efter de sorgliga rivningar och utrensningar som under behärskat beklagande även redovisas.

Jämtland hade under 1300-talet 20 pastorat med 17 annex. Av dessa 37 kyrkobyggnader är merparten idag raserade, ersatta eller ingår i ombyggnader. Men 7 av dem har bevarat mycket av sin medeltida karaktär. Här kan särskilt nämnas Hackås med sin märkliga absid, den nordligaste i Sverige. Här är Åre kyrka som visar hur en medeltida kyrka blev fullspikad med läktare under trycket av 1700-talets befolkningsökning. Här är Ragunda med sin märkligt välbevarade interiör med korskrank, som förr allmänt avgränsade menigheten från det mest heliga utrymmet — koret. Av Ås så sorgligt rivna medeltida helgedom publiceras nu, för första gången så vitt jag vet, en bild av det trånga koret med korbågen och en inpressad läktare.

Inledningsvis ger författaren en översikt av Jämtlands kristnande från svenskt håll. Därom vittnar den berömda runstenen, landets nordligaste, med uppgiften om Östman Gudfastson, som byggde bron (omtvistat vilken) och lät kristna Jämtland, allt ristat inom eleganta slingor som hör hemma i den uppländska runristartraditionen.

Men förvånande nog framhåller inte författaren den märkliga mellanställning som Jämtland hade under hela medeltiden, då landskapet i religiöst hänseende lydde under Uppsala ärkestift men i politiskt tillhörde Norge.

Jämtland var genomfartsland för pilgrimsskarnorna på väg till den helige Olofs grav i Trondhjem. Detta har satt betydande spår i kyrkoinredningen. Bland de bevarade jämtländska helgonbilderna finns inte mindre än sex Olofsbilder men ingen Sankt Görän. Detta markerar särställningen

till övriga Norrland där Sankt Görän var det mest älskade helgonet, som förekommer i ett mycket stort antal uppställningar av riddaren, draken och prinsessan, i var och varannan norrländsk kyrka. I Jämtland däremot föreligger endast ett arkivaliskt belägg för en nu försvunnen Sankt Görän-uppsättning (i Brunflo) och en väggmålning (på plats i Ragunda).

Det är inte bara de många bevarade jämtländska Sankt Olof-skulpturerna och Olofskyrkan i Brunflo och alla Olofskällorna utan också hela sägenfloran kring Olofsgestalten, som markerar den gamla pilgrimsleden. Det skulle ökat förståelsen för fenomenet med åtminstone en hänvisning i löpande text till Åsa Nymans forskning och hennes utbredningskarta, redovisade i Jämten 1980. (Hon är dock upptagen i litteraturförteckningen.)

Framställningen innehåller annars intressanta glimtar av historiska sammanhang: om tidigt kristet gravskick kring Västerhus kapellruin, om nergrävda medeltida nattvardskärl kring Offerdals prästgård, de som kom i dagen 1912, om landsprostens medgörlighet vid Gustav Vasas skatteindrivning då 20 kg silver och 7 kg förgylld koppar lämnades ut från de jämtländska kyrkorna och det medeltida silvret i stort sett gick förlorat. När det gällde kultbilderna av trä var Gustav Vasa där emot mild — de hade inget ekonomiskt värde — och hans reformationsnit var knappast heller religiöst betingat. Det gick aldrig så långt som till en bildstorm i det svenska riket och allra minst i ärkestiftets yttersta utmarker, där pilgrimerna trampade norskt land på sin väg till Helige Olofs grav.

Detta är den främsta orsaken till att helgonskaran är så glädjande stor i de jämtländska kyrkorna och det känns mer än rättvist att de nu får träda fram i samlad tropp i Boel Almquists vackra och genomarbetade utgåva.

Men så var det detta med kartor. Varför inte på pärmarnas insidor vid nästa upplaga?

Maj Nodermann

*Nils-Gustaf Stahre, Per Anders Fogelström, Jonas Ferenius och Gunnar Lundquist under medverkan av Börje Westlund, Lars Wikström, Görän Sidenbladh och Lars Cleve: **Stockholms gatunamn**. Liber förlag. Stockholm 1982. 672 s., ill.*

Tanken på en framställning om huvudstadens gatunamn har sedan mer än 50 år tagit sig olika uttryck i form av åtskilliga vetenskapliga specialuppsatser eller mer populära översikter. Den av Stockholms kommun understödda namnhistoriken med jubileumsnumret 50 i stadens monografiserie behandlar sammanlagt 4 137 gator och allmänna platser.

Otaliga källor har givetvis anlåtits för uppgiften. Bl. a. märkes stora excerptsamlingar hos institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet, vilket återspeglar Carl Ivar Ståhles insatser för uppgiften. Åtskilliga studentuppsatser rörande gatunamn ådagalägger vilken roll dylika smärre prestationer kan spela inom ramen för större undersökningsprojekt.

Utgivarna av namnhistoriken har önskat framhålla två huvudtyper av namn, dels de "naturligt framvuxna" s. k. spontana namnen, anknyttande till terrängförhållanden, personer eller verksamheter vid gatan etc., dels namn, som tillkommit genom "dop" av någon myndighet och tyvärr merendels utan någon direkt anknytning till gatan.

Likt andra ortnamn är gatunamn nödvändiga som lokal angivelse av många skäl. Det är viktigt att observera, att många av de äldre gatunamnen – innan de erhöill det officiella namnets "dop-skydd" svajat och ändrats under tidernas lopp. I en så gammal stadsdel som Gamla stan har detta varit påfallande vanligt. Författarna i namnhistoriken har därför måst inskränka sig till att mer uttömmande behandla endast alla nu existerande namn i stadsdelen.

Tillaeus bekanta stockholmskarta av år 1733 har visat sig utgöra en viktig faktor för att mer bestående stadfästa ett då rådande namnskick på gatorna. Så sent som 1803 efterlystes emellertid ett fastare reglerat namnskick för ett antal mindre gator på Söder.

Av mycket stor betydelse för stadens gatunamn blev den namnrevision, som på 1880-talet visade sig oundgänglig i samband med huvudstadens omdaning under vad Strindberg kallat "esplanadsystemet". Nu började man bl. a. för första gången avsiktligt med s. k. "kategorinamn", dvs. att besluktade namn gavs åt ett antal gator inom samma område. Denna metod vid dop av nya gator har bestått i ett århundrade. Avsikten är givetvis att genom namnsläktskap underlätta orienteringen.

Trots de uppenbara förtjänsterna i mycket av 1880-talets namnrevision, har det – icke utan skäl – också riktats stark kritik mot åskilliga åtgärder.

Många har ansett, att det var då stadens ledning började sin systematiska utrotning av stadens traditioner.

Att de nya kategorinamnen av olika slag kommit att dominera i nybyggda stadsdelar och förorter kan vara en anledning, att de flesta upplever innerstadens rikedom på skiftande gatunamn som något lockande och spännande. Kategorinamnen kan trots sina förtjänster som orienteringshjälp upplevas som en smula konstlade och "bleka".

Huvuddelen av namnhistoriken utgöres av en stadsdelvis grupperad presentation, datering och förklaring av samtliga namn på gator, torg etc. Yrkes- och personnamn – ofta från medeltiden – präglar i hög grad Gamla stan. Personnamnen anger att vederbörande bott eller verkat vid gatan.

Gator med samma namn men särskiljande nummer såsom man känner systemet från USA har i Stockholm en kort tid förekommit i arbetarstadsdelen Hjorthagen samt allttjämt i det närbelägna Värtan, där man möter Första Bassänggatan, Andra Bassänggatan etc.

Så väl som denna gigantiska uppgift blivit slutförd, skulle man önska, att utgivarna tog initiativ till fortsättning på skilda linjer. Vid sidan av gatunamnen gömmer de något mer anonyma kvarternamnen likaledes väsentliga drag ur stadens historia. De ymnigt förekommande kategorinamnen också på kvarteren är mer anonyma och därför inte lika trista som i åtskilliga fall gatunamnen. Den här behandlade namnhistoriken belyser de officiellt döpta gatorna. I texten möter man även åtskilliga av de inofficiella namnen på berg och backar, kvarlevande som Vita bergen och Röda bergen, försvunna som Kulbergen och lätt förändrade som Lärkbergen. Även rena öknamn som Sibirien, Trasket och åtskilliga andra av såväl försvunna som muntligt levande namn och öknamn vore värda en framställning.

Denna föredömliga gatunamnshistorik borde också inspirera alla svenska städer att i detta avseende följa huvudstaden i spåren. Redan bokens unika publikframgång borde locka till efterföljd. Stockholms gatunamn har på kortare tid än två år sålts i mer än 26 000 exemplar.

Mats Rehnberg

Mats Rehnberg debuterade som recensent i Rtg 1947. Med denna anmälan, inlämnad till redaktionen våren 1984, avslutas ett medarbetarskap som sträcker sig över 38 år. Mats Rehnberg avled den 25 maj 1984.

Aktuella böcker från

NORDISKA MUSEET

Anläggarminnen

Red av Mats Rehnberg
Svenskt liv och arbete nr 32.
Pris: 60:—.

Sigurd Erixon

Byar, gårdar och hus under Bjärka-Säby

Red av Göran Rosander
Pris: 160:—.

Fataburen 1983

Nordiska museets och Skansens årsbok behandlar detta år museets samlingar ur olika aspekter.
Pris: 110:—.

Eva Fägerborg, Karin Lindvall och Annette Rosengren

Töreboda – Ett samhälle vid räls och kanal.

Pris: 90:—.

Valfrid Larsson

En Skånebonde

Lantbrukarliv vid sekelskiftet i Ingelstad på Ängelholmsslätten.
Pris: 32:—.

Lena A:son Palmqvist

Building Traditions among Swedish Settlers in Rural Minnesota

Material culture – reflecting persistence or decline of traditions.
Pris: 60:—.

Priserna exkl moms.

Genom bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen
115 21 STOCKHOLM
tel 08/22 41 20

Nya böcker från

NORDISKA MUSEET

Anläggarna

En studie av yrkesvillkor och yrkeskultur i väg- och vattenbyggnadsbranschen

av *Barbro Bursell*

Nordiska museets Handlingar 102. Pris 150:–.

Anläggarna har i bokstavlig mening lagt grunden till det industrisamhälle vi har idag. Med hjälp av levnadsskildringar och intervjuer skildras de speciella arbetsvillkor och levnadsförhållanden som anläggarna levat under på 1900-talet och som lagt grunden till en egen arbetsgemenskap och yrkeskultur.

Jaktminnen från Dalarnas finnskogar

av *Viktor Gustafson*

Med förord och kommentar av Gunnar Brusewitz.

Pris 150:–.

Viktor Gustafson (1857–1932) skildrar upplevelser av jakt och natur i Säfsnäs från 1860-talet fram till sekelskiftet. Skildringen är på många sätt originell och en av de få skildringar som inte ses ur en privilegierad sportjägares perspektiv. Istället får vi följa en ung pojke som med alla sinnen upplever jaktsituationens hela atmosfär och som har förmåga att förmedla sina spännande möten med skogens alla djur.

Gården i den förindustriella staden

En studie i stadsbebyggelsens regionala variationer

av *Jan Granberg*

Pris 85:– (Nordiska museet i distribution).

Undersökningen bygger på uppgifter i brandförsäkringar till gårdar i svenska städer under året 1828 och syftar till att ge en helhetsbild av stadsbebyggelsen med alla dess variationer ifråga om materialval och byggnadssätt.

Priserna exkl moms.

Genom bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen

115 21 Stockholm

tel 08/22 41 20